

Tartalom

KRISZTUS PILÁTUS ELŐTT.....	2
SUJTÁSOS NEMZET.....	15
MEGINT ZSIDÓKÉRDÉS.....	30
AZ ESZLÁRI PASSIÓ.....	57
A VAJDA.....	78
EGY KORSZAK MINT MŰALKOTÁS.....	100

KRISZTUS PILÁTUS ELŐTT

1882. február 17-én, az Európa-szerte ünnepelt Mester, nyolc év múltán először, feleségével együtt hazalátogatott Budapestre, s magával hozta a frissen festett, mintegy huszonöt négyzetméteres „biblikus vásznat”, amelyet leveleiben korábban Az én elítéltemként emlegetett, s amelynek később a Krisztus Pilátus előtt címet adta. Festmény Magyarországon még nem aratott ekkora sikert: a képet néhány hónap alatt több mint százezren nézték meg, a Múcsarnok előtt akkora volt a tolongás, hogy időnként lovasrendőröket kellett kivezényelni, de még így is előfordult, hogy a tömeg széttörte a korlátokat. Országos gyűjtés kezdődött, hogy előteremtsék a festmény megvásárlásához szükséges pénzt. A nemzeti összefogás jele, hogy elsőként Kovács Zsigmond veszprémi püspök, másodiknak pedig Wahrmann Mór, a budapesti Lipótváros országgyűlési képviselője ajánlott fel ezer-ezer forintot.

A honi kritikák szinte versengve dicsőítették a Mestert, „megjelenítő erejét” a legnagyobbakhoz: Rembrandt-hoz, Leonardóhoz, Tizianóhoz hasonlították; a „magyar géniusz” magasztalásába azonban gyakran disszonáns hangok is vegyültek. A Petőfi Társaság rangos folyóiratában, a Koszorúban például – György Aladár tollából – ezt olvashatjuk: „A képen Rembrandt alakjai elevenednek meg. Valamennyi arc közös családi vonásokkal bír. Nagy részét mintha jelenleg is ismernők a bőrze, a pénzarisztokrácia, s a demagógok (!) körében. Csak egy arc van közöttük, hol a művész némileg engedményt tett: a fiatal nőé. Ez is zsidóarc, de rajta van a rafaeli szendesség.” Úgy látszik, hogy a „nemzeti művészet” megteremtésének hevülete előhívta az érzelmi antiszemitizmus vízjeleit.

A nagy történelmi látványosság hazaérkezésével szinte egy időben zajlott a parlamentben a vasvári kérvény vitája, amelyben Istóczy Győző, Vas vármegye képviselője azt javasolta, töröljék el az 1867-ben „elhamarkodottan bevezetett zsidóemancipációt”. Nem sokkal később Tiszaeszláron eltűnt egy tizennégy esztendőes cseléd lányka, s az eszlári zsidókat gyilkosság vádjával állították a nyíregyházi törvényszék elé. Pozsonyban, Bécsben és Pesten antiszemita megmozdulásokra került sor. Az eszlári zsidókat – bizonyíték hiányában – fölmentették, de közben az ország – a parlamenti csatározások hatására – két táborra szakadt: a kormányzó liberálisok az

emancipáció győzelméről beszéltek, az antiszemiták pedig kétségbe vonták a bíróság pártatlanságát. Igaz, kisebb figyelem mellett, de a parlament megtárgyalta és elfogadta azt a törvényt, amely a dohánytermesztést állami monopóliummá teszi. Az országban filoxérajárvány pusztított, s a kormány a fertőzés terjedését különféle szállítási és forgalmi rendszabályokkal igyekezett meggátolni. Az ellenzéki „függetlenségi és 48-as párt” kebeléből kiváltak a szélsőségesek, s Istóczy Győző vezetésével önálló pártot alakítottak. A német és osztrák antiszemiták a szászországi Chemnitzben – magyar részvétellel – nemzetközi kongresszust rendeztek. Ez idő tájt tárgyalt a kormány Budapesten a Rothschild-konzorcium képviselőivel az ország jelentős adósságállományának "átütemezéséről". Közben gőzerővel épült az ország vasúthálózata, a sajtó pedig egyre-másra szellőztette a különböző panamákat. Tovább folyt a terméketlen "kardbojt-vita" a nemzeti haderőről, s az "identitáskereső ugor-török (nyelvi) háború, de Boszniában az osztrák-magyar monarchia és a török szultán csapatai között "igazi" – véres – csetepatékra is sor került. Rákosi Jenő a népszerű B.H.-ban (Budapesti Hírlap) "harmincmillió magyarról" ábrándozott, miközben a csángók megsegítésére gyűjtött pénzt Verhovay Gyula – egyébként az antiszemitizmus lelkes híve – elsikkasztja, s egy ügyes orosz kereskedő a nyelvrokon szamojéd családot az állatkertben, a sasok nagy kalitkája mellett harminc koronáért mutogatja...

Ha a korabeli napilapokból, naplókából, levelekből kibontakozó eseményeket egységes képpé akarjuk rendezni, szembekerülünk a korszak alapvető törekvésével: a gyarapodó polgár mindenekelőtt birtokolni, nem pedig megszerezni akarta az életet; gyönyörködte a változatosság, a sokféleség, a színesség. A trieszti születésű Claudio Magris írja a monarchia kultúrájáról: "Mindig is visszariadt az élet egységes szemléletétől, az események közötti kapcsolatok megragadásától, ezért a valóság különböző szempontjai megannyi egymástól független párhuzamos vonalként rögzülnek".

Munkácsy nagyméretű "biblikus vásznán" is felfedezhetjük a párhuzamos szerkezetet: a szereplők nem egymás felé fordulnak, hanem "kibeszélnék" a képből, nem párbeszéd folyik, csupán monológ, valódi drámai helyzet helyett az operafinálék modorában megjelenített, egymás mellett álló figurákat látunk. A kép gyújtópontjába

vonja, s élesen kirajzolja egy korszak ellentmondásos törekvéseit és tragikus tévedéseit.

Ha elolvassuk Munkácsy leveleit és "ifjúkori emlékeit", amelyeket "barátnőjének", madame Chaplinnek (Charles Chaplin francia festő feleségének) mondott tollba, az a kedélyes hamisság tűnik fel legelőször, mely mint keskeny, hajlékony palló ível át a szenvedélyek szakadékán. A Mester csak a szereplők, a helyszínek és a tárgyak kontúrajait rajzolta meg, egymáshoz való viszonyukat: a *szerkezetet* kidolgozatlanul hagyta. Feleségéhez, de Marches báró özvegyéhez "szerelmes leveleket" írt, mert "Cilike" féltékeny természetű lévén elvárta, hogy az ő "Miskája" levélben is biztosítsa hűségéről; miközben *Életírását* Chaplinnének diktálta. Arról, hogy Chaplinné és a Mester egyébként mivel töltötte idejét, sem ezek, sem más levelek nem tudósítanak.

Munkácsy 1880. július 3-i levelében említi először a Krisztus-képet. "Drága Cilikém, felizgattak a munkások és mindenféle népség, aki nagy vásznamat preparálta. Szerencsére elkészült, és én megkezdtem az igazi nagy munkát! Elképzeld, hogy mekkora élvezettel dolgozom annyi vágyakozás után, végre kiélvezem a bitument, mert tudniillik, hogy a vászon már majdnem fedve van vele." Mindennap korán reggel elindult a műterembe, kis csomagban magával vitte az ebédjét, rendszerint borjúkotletet, amit egy pohár könnyű vörösborral fogyasztott el. Megszállottan dolgozott. Egy szemtanú szerint "rendkívül termékenyítő volt látni, mily biztonsággal rakta a legvilágosabb fényeket a bitumen-aláfestésre, s mint festette aztán tele lassankint és világosan az egész alakot. Szívvel-lélekkal ott csüngött a munkáján. Az óriási vásznon igazi elemében volt. Az aláfestésnél valósággal kéjelgett a bitumenben; magából kikelve, tűzzel rohant a munkába, felgyűrt ingujjal, mint egy mázolólegény, tombolt ide-oda a képen, míg végre a türelmetlenségtől lebírva pusztá kézzel markolt a festékbe, és egyre szélesebb foltokban alakította a képet."

Amilyen könnyedén, lendületesen vitte föl a színeket, annyit bajlódott a kompozícióval: néhány erőteljes, széles ecsetvonással akarta letaglózni a közönséget, de hiába dúlt az indulat, a színes foltok önálló életre keltek, sehogyan sem akartak összeállni. Csak a bitumen segített: mondhatnánk azt is, rákapott a bitumenre. Ez a sötétbarna, zsíros, "sátáni lé" összetartotta a fölője hordott színeket, megteremtette a

tónusegység látszatát; a bitumen biztonságot adott, most már szabadjára engedhette indulatait, tobzódhatott a látomásokban. Csakhogy a pillanatnyi biztonságért súlyos árat fizetett, le kellett mondania a művész legősibb, legtermészetesebb igényéről: az örökkévalóságról. Munkácsy minden valószínűség szerint jól ismerte az aszfalt alapú festék tulajdonságait, tehát tudnia kellett azt is, hogy képeire egyszer majd ráborul az örök homály. De hát miért éppen a festmények élének örökké?! "Végre kiélvezem a bitument", vágta kihívóan a világ szemébe, mintha csak valami titkos kábítószerre talált volna, valami különleges, lassan ható idegméregre, amellyel ki lehet ölni a függetlenségre törekvő színes foltokból az életet.

Erről azonban már nem szólnak a korabeli naplók és levelek. Bizonyosan csak azt tudjuk, hogy augusztus közepén rövid időre megszakította a munkát, s Karlsbadba utazott egy kis fürdőkúrára. Innen írta feleségének: "Drága Cilikém! Fölséges zsidók vannak itt. Sokszor gondolok elhagyott Krisztusomra, különösen, ha eszembe jut, hogy árának felét már megkaptam. Azért gondolok rá, mert nem lehet tőle megszabadulnom, mint egy felöltőtől, melyet levetünk, ha melegünk van, és felveszünk egy félórával később. Nem szabad, hogy az ember hosszú ideig hagyja hűlni azt a kis inspirációt, amije van, aminek sohasem sejtethi a tartalmát."

Az ősz már újra Párizsban találta Munkácsyt, sokat kínlódott a háttérrel, de azért bizakodott, hogy előbb vagy utóbb "beletalál a megkezdett gondolatkörbe". Igaz, a szokásos bosszúságok sem kímélték. Levél Cilikének: "Tegnap megkaptam leveledet, hogy ismét fizessék 200 frankot. Mi ez? Már annyit fizettem, hogy valósággal meg vagyok ijedve. Te azt mondtad, hogy nincsen semmi kifizetni való, hogy minden rendben van. És íme, itt vannak! A cipész 240 frankos számlával. Hitemre, ez bosszantó, bocsásd meg e kifejezést, de nem akarok minderre gondolni, mert rossz kedvbe esem."

Közben meghalt újszülött gyermekük, de erről nem esett szó a házaspár levelezésében. Munkácsy titkára szerint a Mestert ez idő tájt gyakori főfájások kínozták, sötétbarna látomások nyomasztották; álmában minden éjjel újra ragacsos enyvvet kellett főznie, melynek szagát asztalosinas korától ki nem állta, mert az a döglött, fölpuhadt állatok bűzére emlékeztette.

Ha megnézzük az örület felé sodródó barátjáról, Paál Lászlóról festett, igaz, korábbi keltezésű, de megdöbbentő erejű portréját, az az érzésünk, mikor a Mester a Krisztus-képet festette, már maga is a sátán foglya volt; a "kábítószer" megtámadta idegrendszerét. Szenvedélyesen gyűlölte a fiatalokat, a "moderneket", megvetette harsányságukat, mert titkon irigyelte életerejüket, tisztán, féhéren villogó vásznaikat, élénk színeiket. "Az impresszionisták szédelő világcsalók", jelentette ki minden alkalommal, amikor valaki a jelenlétében dicsérni próbálta képeiket. Egyszer véletlenül meghallotta, amikor a műteremben egy látogatója így nyilatkozott a készülő Krisztus-alakról: "Olyan, mint egy nihilista, aki a cár életére tör". Akkor keserűen kifakadt: "Igen, tele vagyunk egészségtelen, ostoba politikai ideákkal, telve mindennapi életünk apró kis bosszúságaival, s ezért nem tudunk figyelni az örök, nagy emberi mítoszokra."

Ha már ennyit emlegettük a ragacsos bitument, a metaforát tovább bontva azt is mondhatjuk: a Mester lépre ment. Langi uram sötét, enyvszagú műhelyéből duzzadó vágyakkal indult neki a világnak, s bár sokat nélkülözött, főként a nők segítségével előbb vergődött világhírre, minthogy a mesterség csínját-bínját biztonsággal elsajátíthatta volna. A szenvedély tüze éltette színeit, természet után festett csendéletei levegősen ragyognak, de amikor a monumentális történelmi látványosságok kosztümös alakjait kellett elrendeznie a műteremben és a vásznon, kihunyt a tűz, elbizonytalanodott; azért kellett alapozó bitumennel bemázolnia a vásznat, mert ez a zaftos kence némiképpen pótolta a fegyelmezett kompozíciós munka biztonságát.

Munkácsy igazi sikersorozata a Miltonnal kezdődött: ekkor kötött szerződést Karl Sedelmeyerral, a kor szavát jól értő, Thomas Mann Buddenbrook házából ismerős, Hagenström-típusú, újjgazdag impresszárióval. A német származású Sedelmeyer fölfigyelt a Mester színpadiasan elrendezett, kosztümös irodalmi látványosságára, valószínűleg nemcsak a képben, de a festőben is meglátta a későbbiekben kiaknázható üzleti lehetőséget. Az impresszárió sokkal magasabb árat fizetett, mint azelőtt bárki, igaz, a képet, jelentős felárral, azonnal tovább is adta egy amerikai üzletembernek azzal a kikötéssel, hogy egy évig még ő rendelkezhet a festménnyel. Sedelmeyer 1878-ban bemutatta a Milont a párizsi világkiállításon, ahol a kép aranyérmet nyert, majd európai körútra vitte. Így jutott el a festmény Bécsbe és

Budapestre is. Munkácsy a siker betetőzéseként a királytól vaskorona rendjelet és nemesi oklevelet kapott.

Később a Krisztus Pilátus előtt diadalútja, melyet szintén Sedelmeyer tervezett, ugyanerre vezet majd. Sedelmeyer és Munkácsy 1878-ban tízéves szerződést kötött, bár az is lehet, hogy nem ő, hanem a felesége szerződött. Mindenesetre ez a szerződés megpecsételte a festő további sorsát. Az egyezség 3. pontja kimondta: "Tekintettel Munkácsy úr termelőképességére, lehetséges, hogy évente kb. százezer frankot keressen."

Ez volt tehát az a lépes vessző, amelyre a vad, pusztai sólyom-múltjára oly büszke Mester gyanútlan odaragadt. Abban az évben például, amikor a Krisztus Pilátus előtöt festette, százezer frankot kapott Sedelmeyertől előlegként, ám ez a pénz még azelőtt elfogyott, mielőtt a nagy képpel elkészült volna. Az impresszárió bőkezűen bánt az előlegekkel, hiszen jól tudta, minél többet ad, a festőnek annál többre lesz szüksége; nyilvánvalóan szövetséget kötött a párizsi nagypolgárság kegyeit kereső, szenvedélyesen költekező feleséggel is: így a kettős hurokba szorult festő "termelőképességét" végsőkig kihasználhatta. Munkácsy többször tiltakozott, igaz, inkább csak úgy, tessék-lássék; ő a mélyről jöttek görcsösségével ragaszkodott a polgári jóléthez, hiszen ez volt a számára oly életbevágóan fontos siker egyetlen kézzelfogható bizonyítéka. Nem lázadt, csak zsörtölődött, főként a feleségével. Még a Milont festette, amikor egy alkalommal Cilike számonkérő, sürgető levelére így válaszolt: "Úgy látszik nekem, hogy azt hiszed, én itt rózsákon hempergek... Hogyan képzeld el, hogy egyszerre két képet fessek? Egyiket a jobb kezemmel, a másikat a ballal?"

Az biztos, hogy a Milton sikere és Sedelmeyer nagyvonalú szerződés-ajánlata fordulatot hozott Munkácsy életében: egyre kevésbé becsülte a korábban szabad ég alatt, főként Colpachon festett "ropogós vásznait", ezt a műfajt már csak mint "választékos művészek fürdőhelyi foglalatosságát" tartotta számon, szívesebben foglalkozott a műteremben beállított, teátrális kompozíciókkal, s az utóbbiakat mindenképpen fontosabbnak, értékesebbnek tartotta az előbbieknél. Sedelmeyer kiváló érzékkel megsejtette, minél többet kell a festőnek kisszerű pénzügyekkel foglalkoznia, annál jobban vágyódik majd a fenségesbe; a busás előlegek megtették hatásukat: festő

és impresszárió egymásra talált. Sedelmeyer a nagyszabású történelmi látványosságokat kínálta búvóhelyül a mindennapok kisszerúsége elől menekülő festőnek.

A Krisztus Pilátus előtt úgy készült, mint valami húszadik századi superprodukció; a producer részt vett a téma kiválasztásában, kidolgozásában és megvalósításában is: ő teremtette elő a modelleket, a kosztümöket, a drapériákat; ha kellett, kitömött lovat szerzett, ha kellett, fényképészt hívott, aki a Mester által beállított élőképeket üveglemezre rögzítette. Sedelmeyer így számolt be emlékirataiban a nagy kép születésének körülményeiről: "1880 tavaszán egy este Munkácsyval üldögéltem, beszélgettünk. A Mester elmondta, hogy a történelem egy drámai eseményét szeretné megfesteni, mint például az orléans-i szűz vagy I. Károly angol király kivégzését. Egyszóval tehát egy hős halálát, egy mártírét. Hirtelen az jutott eszembe, miért nem választjuk (sic!) rögtön minden idők legnagyobb mártírját, aki az egész emberiségért halt meg: Krisztust, az istenembert. Munkácsy meghökkent: De hiszen ez egy újabb szentkép lenne, amelyet már ezerszámra festettek! Mi újat lehet még ebben a tárgyban mondani?" Az impresszárió már tudta a megoldást: ő a Straussi, a Renani irodalmi mintát szerette volna a Mester vásznán viszontlátni.

Renan Jézus élete című könyvét 1863-ban adták ki először, húsz év alatt huszonhárom kiadást ért meg, számtalan nyelvre lefordították. Az író maga is bejárta a Szentföldet, eljutott Szíriába, Libanonba, Palesztinába, utazott számarháton Galilea útjain, megmerítkezett a Jordán folyóban, hűsölt a Getszemáni kertben. A Renan által megformált Jézus nem viselt a feje körül glóriát, egyszerű zsidó vándortanító volt csupán, kedves és szeretetre méltó, akinek az lett a veszte, hogy akaratán kívül belekeveredett a Róma-ellenes politikai mozgalmakba. Renan könyvéért kiátkozta a katolikus egyház, ez azonban a szabadgondolkodású, liberális polgárság körében csak növelte népszerűségét; hosszú azoknak a műveknek a sora, amelyek az ő Jézus-képe nyomán születtek. Arra azonban semmi bizonyíték nincs, hogy Munkácsy olvasta volna Renan könyvét. Sőt, Lázár Béla, a Mester egykori titkára határozottan tagadta ezt a föltételezést, emlékirataiban ezt írta: "Renan először Sedelmeyer kiállításán látta Munkácsy képét. Igen, így képzeltem az én Krisztusomat, nyilatkozta. A Mester furcsán nézte a kis köpcös, papos külsejű embert, fúrta az oldalát, ki lehet az, akinek ő

a Krisztusát megfestette. Mihelyt tehetette, meg is kérdezte a feleségét. De hiszen ez volt Renan! – válaszolta Cilike. Munkácsy fölmordult: Ki a fene az a Renan?" Az anekdota hitelessége azonban fölöttébb kétséges, valószínűleg csak azért találták ki, hogy még a látszatát is elkerüljék annak a föltételezésnek, mely szerint a Mester szembefordult a katolikus egyházzal. Jellemző, hogy a Magyarországon megjelent ellenzéki napilap, az Egyetértés munkatársa a párizsi művészeti életről írott beszámolójában kiemelte: "Az egyház magas rangú képviselői is mind megnézték a festményt, s nem győzték magasztalni". A katolikus egyház konzervatív lapja, a Magyar Állam pedig sietve leszögezte: "részünkről ellentmondunk mindazon híreknek, melyek e dicső remekművet a hívő katolikusok előtt gyanúba hozzák, s a művésznek renanista irányzatot tulajdonítanak". A vallásosság kérdését Munkácsy is fontosnak tartotta, de ha erről kérdezték, igyekezett többértelmű válaszokat adni, olyanokat, amelyek nem sértették sem az egyházat, sem a liberális polgárságot. Érdeemes felidézünk azt a kissé szofisztikus nyilatkozatát, amelyet a londoni Times riporterének adott: "Sohasem próbáltam isteni személyt festeni, mivel, ami isteni, azt az ember nem képes megfesteni. Én az emberi alakban megjelent Istent akartam ábrázolni."

Ha a straussi-renani istenember-kép korabeli megítélését vizsgáljuk, Lev Tolsztoj Anna Kareninájában érdekes ellenpontra bukkanhatunk. A könyv egyik hőse, egy Mihajlov nevű festő, aki Krisztus Pilátus előtt című képén forradalmár zsidóként ábrázolta Jézust, s ezzel Strauss és Renan követőjévé vált, éles támadások keresztüzzébe került. "Nem tudom, hogyan követhetnek el ilyen goromba hibát – mondta Golenyiscsev. – Ha nem az Istent, hanem a forradalmárt vagy a bölcsét akarják ábrázolni, vegyék elő a történelemből Szókratészt, Franklint, Charlotte Corday-t, csak Krisztust ne!" Mihajlov egyébként sok szempontból hasonlított Munkácsyra: ő is szegény sorból vergődött világhírré; "egy moszkvai komornyik fia volt, aki mielőtt az akadémiára került volna, semmiféle szakképzettségben nem részesült"; mértéktelen becsvágya időnként gyötrő bizonytalanságba torkollott, ilyenkor rémülten méricskélte tehetségét, adósságait s a közönség kegyeit. "Az emberek véleményének, akármiféle volt, mégis igen nagy jelentősége volt a szemében, a lelke mélyéig izgatta. Minden megjegyzés, a legszemélytelenebb is, amely arra vallott, hogy a bírálók csak kis részét is látják annak, amit ő látott a képen, lelke

mélyéig fölkaparta. Kritikusában a megértés nagyobb mélységét tételezte föl, mint ami őbenne volt, s mindig valami olyasmit várt tőlük, amit maga nem látott meg a képben. S a nézők ítéletében ezt, úgy rémlett, sokszor meg is kapta." Amikor pedig Golenyiscsev megrótta Mihajlovot, hogy nála "Krisztus emberisten, s nem istenember", akkor a festő így mentegetőzött: "nem festhettem meg azt a Krisztust, amelyik nincs ott a lelkemben".

Munkácsy hasonlóan nyilatkozott a Times riporterének. Tolsztoj jellemzése annyira illik Munkácsyra, hogy az ember már-már gyanakodni kezd, talán az orosz író ismerte a mi Mesterünket, netán róla mintázta Mihajlov festő alakját. No nem, ez lehetetlen. Tolsztoj 1873 és 1876 között írta az Anna Kareninát, tehát évekkel azelőtt, hogy Munkácsy megfestette volna Krisztusát, de az elképzelhető, hogy Sedelmeyer, a sokat olvasó, tájékozott menedzser, mielőtt Munkácsynak javasolta volna a Krisztus-témát, elolvasta Tolsztoj könyvét.

Mindez csak föltételezés. Az azonban bizonyos, hogy Munkácsy jól ismerte Antokolszkijt, a Párizsban élő, orosz származású szobrászt, Tolsztoj pedig minden valószínűség szerint róla mintázta Mihajlov alakját. Ez a szál köti össze a két nagy nemzeti festőt: Antokolszkijt ugyanis szoros barátság fűzte az Oroszországban élő Repinhez, Munkácsy az ő közvetítésével ismerhette meg "az orosz naturalizmus atyját". Antokolszkij egyik levele tanúskodik erről: "Műtermemben nemrég felkeresett Munkácsy Mihály, magyar festőművész. Láttam Repin Ősszel c. tanulmányát, amely nagy gyönyörűséget okozott neki. Szeretném ezt mihamarabb közölni Repinnel."

Repin és Munkácsy kapcsolata az 1950-es években nagy hangsúlyt kapott Magyarországon, nemzetük legnagyobb festőjének szerepét osztották rájuk. Repin A gyónás visszautasítása című képét "az orosz Siralomházként" emlegették, A propagandista elfogását pedig Munkácsy Éjjeli csavargójához hasonlították. Az igaz, hogy mindkét festőre jellemző a teátrális elemek hajszolása, az erőltetett naturalizmus: valószínűleg egyikük sem hitt igazán abban, hogy a nézők erőszak nélkül is képesek még drámai helyzetek átélésére; de a különbségek is eléggé szembeötlők: Repin hőse visszautasítja a gyónást, Munkácsy Siralomházában viszont gyertya és feszület mellett virrasztanak a halálraítéltek.

Mármost fel kell tennünk a kérdést: Munkácsy híven követte-e Sedelmeyer instrukcióit, tehát "renanista" képet festett, amely megfelelt a liberális polgárság eszményeinek, vagy inkább hagyományos "szentképet", amelyet a katolikus egyház várt tőle? A Mester nem választott: most is, mint életében oly gyakran, igyekezett összeegyeztetni a különböző elvárásokat, s ebben nagy segítséget kapott Sedelmeyertől, aki az újkonzervativizmus jegyében fogant csillogó történelmi látványossággal akarta elkápráztatni a "tömegeket", az egyház vezetőit éppúgy, mint Párizs polgárait, egyszerűen – mindenkit. S persze, hogy Munkácsy szuperprodukcói éppen Amerikában találtak vevőre; Sedelmeyer jól számított, hiszen a tengerentúli újjgazdag polgárság mindig is fogékony volt a hagyományos európai művészetek iránti nosztalgiából táplálkozó neokonzervativizmusra. A menedzser elérte célját, s ez nemcsak a vételárakból befolyt csillagászati összegekben mutatkozott meg, de abban is, hogy Munkácsy egyre bizonytalanabban tapogatózott a különféle, sokszor egymásnak homlokegyenest ellentmondó elvárások között, egyre zavartabban mérlesezte önmaga tehetségét, a közönség kegyeit és felesége adósságait.

Ha alaposan megnézzük a nagy kép Krisztus-alakjának arcát, föltűnik a többszöri átfestések, javítások nyoma; és ezek a nyomok minden nyilatkozatnál árulkodóbbak. Munkácsy, talán éppen a Sedelmeyerral való találkozás után, 1880 márciusában festett egy tanulmányfejet, s ez a Krisztus-arc valóban Renan Jézusát juttatja eszünkbe: ez egy középkorú, tapasztalt, magabiztos férfi, egy zsidó vándortanító szélcserzett arca, egy pusztát járó, bölcs emberé, akinek – szerencsére – még semmi köze az emberisten vagy istenember ideológiai dilemmájához. Ezzel szemben a végleges változatban egy átszellemült arcú, éteri tisztaságú, törekeny aszkéta áll előttünk. A többszöri átfestések, javítások célja világos: a Mester nyilvánvalóan arra törekedett, hogy még véletlenül se juthasson eszébe senkinek az ő Krisztusában zsidó forradalmárt vagy orosz anarchistát látni. Az átfestés előtt éppen a Collège de France vallástörténelmi tanárával, Albert Réville-lel konzultált, aki ugyanazon a tanszéken tanított, ahonnan Renant korábban, könyvének megjelenése után eltávolították. Munkácsy a sok huzavona miatt tíz nappal túllépte a beküldési határidőt, s ezért képét nem állíthatta ki az 1881-es Salonon. Sedelmeyer azonban ezen

is segített: a nagyméretű képet palotájának egyik frissen épült különtermében mutatta be.

Valószínű, hogy a Salon döntése, a kisebbfajta botrány még csak fokozta az érdeklődést. A korabeli tudósítók – Sedelmeyer mindig különleges figyelmet tanúsított a sajtó iránt – beszámoltak minden fontosabb eseményről. A párizsi közönség – s ennek nyomán a magyar is – megtudhatta, hogy a fényes palota elől egy pillanatra sem fogyott ki az előkelő fogatok sora, hogy az emberek levetett kalappal üdvözölték az erkélyről kitekintő művészt, hogy 1881. június 22-én a Central Szállóban nagyszabású bankettet rendeztek tiszteletére, amelyen megjelent Párizs színe-java: Jules Breton, a költő, Charles Chaplin, a grafikus, Wolf, a spanyol követ, Renan, Massenet, Sedelmeyer, egyszóval mindenki, aki csak számított. Megtekintette a képet Gambetta is, aki még ugyanabban az évben, egy máig kiderítetlen baleset során megsérült, s rövid idő múltán életét veszítette; a magyar lapok azt is tudni vélték, hogy a francia államférfi hosszan elidőzött a grandiózus festmény előtt, s melegen gratulált a művésznek. Októberig háromszázezren nézték meg a nagy látványosságot, és több ezren fizettek elő a festményről készült rézkarcra. Sedelmeyer figyelt rá, hogy az újságokból kibontakozó kép, ha lehet, még kápráztatóbb legyen, mint a Mester festette szuperprodukción.

A párizsi bemutató után következett az európai körutazás, amelynek első állomása Bécs volt. Munkácsyt február 16-án fogadta a király. A találkozóról beszámoltak a hazai lapok is; az Egyetértés bécsi levelezője elégedetten állapította meg: "Munkácsy olyan fogadtatásban részesült, aminő csak fejedelmeket illet". Másnap, február 17-én érkezett haza, Budapestre. Már az időpont kiválasztása is telitalálat, minden bizonnyal ez is hozzájárult az esemény páratlan sikeréhez. Sedelmeyer, tekintettel a közelgő húsvéti ünnepekre, a kép aktualitására, valamint arra, hogy az 1874-es nászút után ez lesz a Mester első hivatalos hazai látogatása, úgy döntött, hogy az "érzelmes honi szemlét" a húsvéti passió idejére kell időzíteni.

Munkácsyt itthon, az indóházban elsőként a zenede küldöttsége üdvözölte, az asztalos ipartestület pedig, figyelembe véve a Mester egykori asztalos múltját, mindjárt dísztagnak választotta. Az egyetemi ifjúság fáklyás felvonulással tisztelgett, jelszavaival Munkácsyt, Kossuthot és a hazát éltette. Egy lelkes újságíró ezt írta a

pompás eseményről: "Fáklyák vöröslő fénye világította meg a Mester robusztus alakját, amely őszülő, torzonborz hajával, hosszú, tömött szakállával, domború, nagy homlokával az igazi magyar alkat megtestesítője, nem véletlen, hogy külföldön őt tartják a tősgyökeres hun típus egyik illusztris képviselőjének."

Egyre-másra rendezték tiszteletére a díszlakomákat, záporoztak a pohárköszöntők és a jókívánságok. A Hungária Szálló nagytermében a polgármester díszpolgári oklevelet nyújtott át neki. Ezután, miként arról az Egyetértés helyszíni tudósítója beszámolt: "Rácz Pali néhány barna legényével az asztalfőhöz ment, s a Mester fülébe húzta a Csak egy kislány kezdetű népdalt (!), olyan tempóban, ahogy azt a Mester diktálta. Majd egyszerre csöndet intett, s elkezdett egy szál hegedűkíséret mellett – valóságos pusztai bravúrral – füttyülni. Akár csak a tilinkó, úgy hangzott a csodálatos fütty. Liszt Ferenc, a legnagyobb magyar zongoraművész – aki egyébként szintén jelen volt – teljes méltánnyal hallgatta ezt az őseredeti zeneművészetet."

A magyar képzőművészek jelmezes estélyén a Mester és neje Rubens korabeli "öltönyben" jelent meg, s a szemtanúk szerint a "rubensi keblű Munkácsynénak" kifejezetten jól állt ez a ruha. Talán nem túlságosan frivol a föltételezés: ennek a jelmezes fölvonulásnak is nagy szerepe lesz abban, hogy a festmény későbbi méltatói Munkácsy művészetét egyenesen Rubenséhez hasonlították.

A hazatérő festőfejedelmet fogadta Tisza Kálmán miniszterelnök is. A villásreggelin megjelent a korabeli szellemi élet valamennyi neves képviselője. Jókai Mór késve érkezett, de annál melegebben üdvözölte a Mestert, majd a kávé mellett hosszan elbeszélgettek. "A nagy magyar író a nagy magyar festő ígérését vette – olvashatjuk az Egyetértésben –, hogy következő képének tárgyát a magyar történelemből fogja meríteni, amint Árpád vezér Munkácsnál birtokba veszi az országot." A nyilatkozatnak az adott különös aktualitást, hogy a Mester néhány napra ellátogatott szülővárosába, Munkácsra is, így az újságok látványos főcímeikkel köthették össze a "munkácsi bevonulást" a Jókai javasolta "Árpád-kép" tervével. Egyébként a látogatás legemlékezetesebb epizódja az volt – állítja egy szemtanú –, amikor a "vendégek annyira belejöttek a mulatozásba, hogy Bátyuban, hol a vonat fél órát ácsorgott, bált csaptak a kis váróteremben. Jókai aprózta a csárdást Munkácsynéval. Mivel Sátoraljaújhelyen telerakták a kocsit pompás hegyaljai

borokkal, a vidám társaság, mire Budapestre ért, nyakára hágott mindannyinak." Jókai azt mondta egy újságírónak: "Rég ideje már annak, hogy nekem ilyen kedvem csucsorodott".

Az Árpád-kép ötlete azon a lakomán is szóba került, amelyet a képviselő- és a főrendi ház adott Munkácsy tiszteletére, de előbb még, az ötödik fogásnál, ami pulyka- és kappansültből meg befőttékből állt, Mailáth György országbíró, a főrendi ház tagja, akit néhány hónap múlva Spanga és társai kegyetlenül összeszurkálnak, megfojtanak és kirabolnak, hosszú beszédben méltatta a Krisztus-kép érdemeit. A később tragikus – mondhatni jelképesen tragikus – véget ért országbíró szerint Munkácsy sohasem az érzéket, hanem mindig az eszményt ábrázolta; most bemutatott képén is az emberi aljassággal szemben az isteni eszme diadalmaskodik. Jókai ezután hozta szóba ismét az Árpád-képet. "Elképzelem – mondta –, amint a Vereckei-szoroson a nap felkél, fényt árasztva az elragadó vidékre. Ott áll Árpád kiemelkedő alakja, előtte a rabszolga tótok, oláhok és más népek, akiknek bilincseit Árpád széttöri. Úgy értse meg a külföld ezt is, mint megértette a Pilátust." Jókai gondolataira rímelnék Malonyay Dezsőnek a Honfoglalást méltató sorai: "Árpád vezér arcán, ahogy fogadta a rabszolga szlávok hódolatát, erővel párosuló bölcsesség és komolyság látszott, fehér lovon magasodó nemes, magyaros alakja azt bizonyította, hogy egy ország nemcsak a karok erejével, hanem a lélek és a szellem felsőbbbségével is alapítódik."

Valószínű, hogy a két körülrajongott, dédelgetett művész azért tudta eljátszani a nemzet Írójának és Festőjének szerepét, mert mindketten fogékonyak voltak a nemzeti átkok, a nemzeti álmok és a belőlük sarjadzó nemzeti mítoszok bonyolult összefüggéseire; mindketten szilárdan hittek az államalapító magyar nemzet "felsőbbbségében", s megtanulták, hogy ezt csak valakikkel szemben lehet megjeleníteni; ezért állnak Krisztussal szemben a zsidók, Árpáddal szemben a szlávok; szlávokban, zsidókban az a közös, hogy a magyar nemzet szabadította fel őket, a magyar nemzet adott nekik egyenjogúságot. Csakhogy a külföld – Jókai óhaja ellenére – másként értette a Pilátust és másként a Honfoglalást. A párizsi kritika megbocsátott a magyar festőnek a Krisztus-gyilkos, fondorkodó, rossz arcú zsidókért, de nem bocsátott meg az Árpád előtt hajlongó, rabszolga szlávokért; sovinizmussal vádolta.

Vajon a párizsi polgár miért nem vette észre az antiszemitizmust, holott a sovinizmus azonnal szemet szúrt neki?

De sovinizmus és antiszemitizmus volt-e ez egyáltalán? Vagy csak józan felsőbbtség-tudat, amely együtt járt a nyugodt, felelősségteljes méltósággal, a ma oly gyakran hiányolt nemzeti büszkeséggel. Mintha a Krisztust, Árpádot, Jókait, Munkácsyt övező fénykörök a vásznan és a nemzeti álmok mélyén egymásra csúsznának.

Egyáltalán, mit jelentett akkor ez a szó: felsőbbtség? Talán a rendet, a széles, fehér, jól karbantartott utakat, "amelyek a rend folyamaiként, világos katonaszávolycsíkokként kanyarogtak minden irányban". De jelenthette ez a fiumei tengerpartot, az Adriát szelő flotta dagadó vitorláit, az erdélyi havasok örökhősüvegét, az épülő Budapest tágasságát, a külföld elismerését, a király lelkiismeretes gondoskodását, az adott szó becsületét, a szólásszabadságot, a sajtószabadságot, a kelmék és bőrárak megbízható minőségét, a tiszta szüzdohány zamatát, a selyeming jóleső hűvösét a bőrön, a taftszoknya suhanását, a léptek könnyű ruganyosságát, a kalap büszke billentését, a gyógyfürdők és az ivókúrák jótékony hatását; jelenthetett ez önbecsülést, biztonságot, valami szelíd nemesség-érzetet, úriemberséget, szupremáciát, de megértést és jóindulatot is.

SUJTÁSOS NEMZET

Munkácsy *Honfoglalása* – ez a bitumenes alapozású, az idők során egyre sötétülő, mintegy hatvan négyzetméteres, több mint száz alakot fölvonultató kompozíció – mintha csak a „nemzetiségi kérdés” korhú illusztrációja lenne. A Mester a *Krisztus Pilátus előtt* ikerpárját, a *Honfoglalást* mintegy tíz évvel később festette. Szervezetében ekkora már egészen elhatalmasodott a kór, fájdalmait morfiummal enyhítették. Kiszabadultak a széttartó, romboló erők; hiába már a bitumen-alapozás és a morfium; a kompozíció kettészakadt: a *rabszolga* tótok, oláhok és más talpas népek, valamint a keleti pusztákról előtörő, előkelő, lovas magyarok csoportjait csupán egy ideológia, a *hódolat* (s ennek invertje: a *felsőbbség*) kötötte össze. Az a kissé

didaktikus, pusztán a szembenállásra redukált világkép, amely már a *Krisztus Pilátus előtt*ben is megmutatkozott, a *Honfoglalás*ban végletessé, feloldhatatlanná, kizárólagossá merevedett. Talán ez az oka, hogy a párizsi kritika, amely a *Krisztus Pilátus előtt* esetében eltekintett az antiszemitizmus vádjától, a *Honfoglalást* a magyar sovinizmus megtestesülésének – bizonyítékának – látta. Munkácsy képe, amelyet itthon bizonyos körök „a magyar génius inkarnációjának” tartottak, Párizsban szánalmasan megbukott.

A *Honfoglalás* – mint egy kimerevített élőkép – teátrális gesztusokkal jeleníti meg az évtizedek alatt egymásra torlódott, különböző nemzeti, nemzetiségi megmozdulásokat. Ott sejlik a kezdet: a II. József germanizációs, abszolutista törekvései ellen támadt mozgalomban - amely az 1790. évi budai országgyűlésen kapott először nyilvánosan hangot – többen is kifogásolták „a nemzeti érzület nyilvánulásának módját”. Keresztesi József képviselő például, „ki bár igen örvendezett a magyar nyelv és magyar ruha felkapatásának, de azért, mint az öreg urak szoktak, zsörtölt a túlságos arany és ezüst sujtás miatt”. (Kölcsey pedig, évtizedek múlva, a maga szókimondó módján, egyszerűen „sujtásos nemzetnek” mondta a magyart.)

De nemcsak a sujtások túlzott szaporodásának lehetünk tanúi az 1790. évi, a német nyelv visszaszorítására indított mozgalomban, hanem annak is, hogy a nemzeti érzelmek milyen könnyen a hatalmi politika játékszereivé válhatnak. A bécsi udvar ugyanis – gyanús engedékenységgel – azonnal elfogadta, hogy minden magyarországi népiskolában magyar nyelven taníthassanak, de határozottan elvetette, hogy a kúria magyar nyelven bíraskodhasson. Nyilvánvaló, hogy az udvar már ez idő tájt kialakította a nemzetiségi kérdésben követendő taktikáját, amit aztán több mint egy évszázadon át sikerrel alkalmazott: nem bánta, sőt titkon ösztönözte, ha a magyarok oly intézkedéseket tesznek, melyek alkalmasak arra, hogy általuk a nem magyar nemzetiségeket önmaguk ellen ingereljék; de mindenáron akadályozni akarta azokat a szellemi, s főként nemzeti jellegű mozgalmakat, amelyek keresztetk Germanizációs törekvéseit.

Árpád fehér lovon (!) magasodó nemes, magyaros felsőbbségében és – vele szemben – a rabszolga szlávok hódolatában ott bujkál 1848-49 tragikus vétsége: az elhibázott nemzetiségi politika. Mert hiába kiáltotta oda nekünk a lengyel Bem

tábornok a forradalmi harcok tűzében – szinte az utolsó órában: „Magyarok, szászok, oláhok, nyújtsatok egymásnak testvérileg kezét, tartóztassatok minden nemzeti gyűlölséget, és boldogok lesztek.”

És hiába figyelmeztetett kétségbeesetten Görgey Artúr: „A nemzet becsületbeli kötelessége, hogy Magyarország állami létéért a fegyvert annál inkább megragadja, mivel eddig, fájdalom, tétlenül nézte, miként kergeti az ő soraiból egyesek nyeglegőgje a szlávok és románok legnagyobb részét a nyílt lázadásba, annál ostobább módon, mert ezáltal csak azok szándékait mozdították elő, akik semmit sem óhajtottak forróbban, mint a magyar állam pusztulását.” És hatástalan maradt Kossuth későbbi intelme, akiről nem mondhatni, hogy a forradalom és a szabadságharc idején túlságosan szerencsés kézzel nyúlt a nemzetiségi kérdéshez, de a bukás után, az emigrációban volt ideje összegezni a tanulságokat. "Mit tegyenek nemzetiségök biztosítása s fejlesztése érdekében egy különféle nyelvű állam lakói? Azt, amit vallásos érdekeik fejlesztése és biztosítása céljából tesznek. Társuljanak! Tömörüljenek községenként, kerületenként s végül nemzeti egyetembe... Egyszóval, miután tökéletes önkormányzatot élveznek, képesek lesznek fejleszteni mindazon erkölcsi és társadalmi érdekeket, melyeknek összességében bennfoglaltatik az, amit nemzetiség alatt értünk."

A *Honfoglalás* elnagyolt, tagolatlan kompozíciójában fölfedezhetjük történelmünk örökké visszatérő, körkörös veszedelmét; a feldolgozatlan, egymásra torlódó nemzetiségi konfliktusok sorát; a szomszédainkkal szembeni állandó zavarodottságunkat: álmainkat, félelmeinket és a nyomukban fölfakadó elbizakodottságunkat. Az elmosódott arcokon, a szálkás kardok élén, s a felhők tompa, bitumenes foltjain a kegyetlen, megemészthetetlen, örökös jelen vibrál; vesztett forradalmaink és csatáink igazából soha föl nem dolgozott rettenete. Ma is érvényes Wesselényi Miklós figyelmeztetése: „nincs nemzetiségünknek ártalmasabb ellensége a *betyáros magyarságnál*”. Lukács Móric egykori cáfolata pedig ma már inkább bizonyítéknak hangzik: „az európai közvélemény már-már hinni kezdett azon rágalomnak, hogy a magyar faj monopóliumnak akarja tekinteni a szabadságot, hogy a többi nemzetiségek fölött zsarnoki hatalmat gyakorolni, azokat legdrágább kincsoktól, nyelvöktől megfosztani törekszik." Széchenyi is jól ismerte a fékevesztett,

életveszélyes nemzeti buzgalmat: „e mindent egyszerre elárasztani akaró *magyar hév* nem növekedett-e már annyira, hogy az, aki elég bátor bármily szerényen is emelni szavát, ne legyen kitéve a rossz, a gyáva hazafiság, sőt a hazaárulás legémelygetőbb piszkainak; mintha egy kis kímélet, egy kis béketúrás, tán messzebbre vezetne és jobban érlelné a hazai növényt, mint a most divatban levő szüntelen korbácsolás.”

A nemzetiségi kérdés szerteágazó összefüggéseit Mocsáry Lajos, a függetlenségi párt későbbi elnöke fogalmazta meg a legalaposabban, legpontosabban 1858-ban megjelent *Nemzetiség* című könyvében. Mocsáry szerint a *nemzeti* és a *nemzetiségi* függetlenség elválaszthatatlan egymástól. Ugyanabból indult ki, mint Széchenyi: Magyarország egyelőre csupán közjogi fikció; mint egy olyan földterület, amelynek lakói saját hatalommal, saját kormánnyal rendelkeznek – ilyen értelemben az ország nem létezik. Ideális esetben, mondja Mocsáry, egy ország minden lakosa egy nyelven beszél; nemzet, haza, ország: egy test, egy lélek. Nálunk más a helyzet. „Ott, hol két vagy több nemzet él együtt, s területüket különkeríteni lehetetlen, mert egymással apróra összekeverve s összefonva léteznek; ott valamely nemzetnek le kell mondania a felsőbbbségről, s irányadó szerepről, de azért mindegyik megmaradhat külön nemzetül, megtarthatja nyelvét, nemzeti jellemét, nemzeti szokásait; mindaddig, még önkénytelen és észrevétlen, a maga jószántából le nem mond nemzeti birtokairól.” Ami pedig a nemzetek egybeolvadását illeti, Mocsáry szerint, ez „jelen korunkban csak igen hosszas úton elérhető”. Ebbe a folyamatba „a másik – habár felsőbbbséggel bíró – nemzetnek beavatkoznia nem szabad, először, mert ez erkölcstelen, másodszor, mert magára nézve sem tanácsos”.

Magyarországon Árpád népe, a magyar nemzetiség a legtekintélyesebb, a legerősebb, ő az államalkotó; az tehát vitán fölüli áll, hogy övé a felsőbbbség. Csakhogy ez nem jelenthet *elbizakodottságot* vagy *szeretetlenséget*. Mocsáry szavaival: „mindaddig, míg a gyűlölet keseríz cseppje nem mérgezi meg érzéseinket, míg tisztának s igazságosnak érezzük magunkat, addig jó úton járunk, s csak ha szeretni nem tudunk többé, akkor tévesztettük el a helyes ösvényt, melyen nemzetiségünk ügyében haladnunk kellene”. Mocsáry szembeszállt Eötvös Józseffel, aki szerint: „Valamennyi nemzeti törekvés alapja a magasabb hivatás érzete; célja: az uralkodás”. Mocsáry úgy vélte: „minden nemzeti érzelmenek alapja azon természeti ösztön, mely

szerint szeretjük magunkat, a hozzánk leginkább hasonlókat, s legközelebb állókat; szeretjük azokat, kikben mint tükörben látjuk önmagunkat; szeretjük azokat, kikkel, mióta csak az emlékezet él, közös sorsban – jóban, rosszban – részesültünk. Azaz: a nemzeti érzelem szereteten, s így érzésen, nem pedig véleményen, s e vélemény által szült elbizakodottságon alapszik.”

Mármost csak az a kérdés, hol húzódik a határ a „szelíd szupremácia” és a kirekesztő szemléletű, elbizakodott sovinizmus között. „Hazámfiak – kiált fel Mocsáry Lajos, amikor a magyar sovinizmus ellenhatásaként születő pánszlávizmusról értekezik –, mondjuk ki őszintén a mea culpát. Csúfoltuk, lenéztük elejétől fogva a tótokat, az oláhokat, a rácokat, azután pedig óhajtottuk, hogy anyanyelvüktől megválva a miénket tegyék ugyanazzá... Minél előbb magyarrá akartuk minden honosainkat, kizárólagos hivatalos nyelvvé tettük a magyart, s azt hittük, hogyha magyarul lesz az anyakönyvekbe írva minden idegen ajkú szülött, már azáltal valószínű magyar lesz belőle. Nem vettük észre, hogy minden behatás, minden erőltetés a leggyűlöletesebbnek, s a legszörnyűbbnek látszik, ha egészen a tűzhelyek és a családi élet belsejébe irányoztatik.”

Mocsáry éppoly töretlenül hitt az államalkotó magyar nemzet felsőbbségében, mint Jókai vagy Munkácsy, csak hogy számára ebből nem következett a velünk évszázadok óta együtt élő nemzetiségek lenézése. Míg Munkácsynak – talán éppen mert életerejé hanyatlóban, egyre görcsösebben kapaszkodott a nemzeti álmokba – a szupremácia megjelenítéséhez szüksége volt a Krisztussal, Árpáddal szemben álló idegenek lealacsonyítására, addig Mocsáry – a történelmi példákból okulva – a megértést, a szeretetet hangsúlyozta, elvetvén mindenféle kirekesztő szemléletet, kizárólagosságra törekvő agresszivitást. Lehet, hogy szelíd szupremácia és agresszív sovinizmus vízválasztója a megértés és a szeretet? Úgy látszik, Mocsáry nem félt szembenézni évszázados rögeszméinkkel. „Mily arisztokratikus büszkeség fogta el szívünket, ha meggondoltuk, hogy mi minden más népeknél régebbiek vagyunk, hogy mellettünk minden nemzet csak parvenü, s hogy Ádám apánk is magyarul beszélt. S mily szívesen szorítottuk volna keblünkhöz azon atyánkfiait, kik valahol Ázsia belsejében maradtak el tőlünk, szegények, s nem volt hőbb óhajtásunk, mint hogy Kőrösi Csoma Sándor megtalálja kedves rokonainkat, s hozza ide őket netalán

magával. Vagy legalább szólítsuk közénk csángó atyáink fiait... Mindez igen költői érzelem, de ne felejtsük, a szláv népek képzelődése nem kevésbé eleven, mint a miénk. Nekik is énekelnek régi ragyogó dicsőségről, s ha jól összeszedik magukat tudósaik, csakúgy bebizonyíthatják, hogy Ádám apánk tótul beszélt, mint nekünk Horvát István azt, hogy debizony magyarul szólt.” Az a vita pedig, hogy ki volt ennek a földnek régebbi birtokosa, Mocsáry szerint teljesen értelmetlen: a szlávok Pannóniában letelepült földművelő őseikre büszkék, mi keletről ideérkezett lovas-nomád eleinkre. Ne háborgassuk egymás büszkeségét, ha élhetünk itt békességben is. Mocsáry szavaival: „Ne hagyjuk magunkat ábrándos régiség-búváraink által feltüzelni, ne hagyjuk magunkat suhanc fiaink által orrunknál fogva vezetni (!), s hagyjunk fel a haszontalan történeti kutatásokkal, s csak azt nézzük, hogy volna most a legjobb... Hiszen századok fűznek a nemzetiségekkel egymáshoz, erősebb láncokkal, mint gondolnók.” Ne vesszünk össze a közös hősökön! „Mi nem fogjuk szégyellni, ha szláv atyánkfiái bebizonyítanak is, hogy Zrínyi nem volt tisztán magyar eredetű, mi szívesen megosztjuk velök a dicsőséget.”

Mocsáry azt írta könyve „A szláv kérdésről általában” című fejezetének elejére: „– Darázs-fészekbe nyúlsz – ezt fogja legtöbb ember mondani, midőn e tárgyat látja megpendíteni. Elismerem, hogy e kérdés igen kényes.” Nos, a darazsak támadása nem maradt el. A „mélyrepülők” azonnal előrántották mérgezett fullánkjukat: vajon tisztán magyar eredetű-e ez a Mocsáry, hogy ilyen nagy együttérzéssel viseltetik a tótok, oláhok és más „pánszlávok” iránt? Bizonyára ő is „idegenszívű”, s azért húz a nemzetiséghez ekkora nagy érzület tel. De ha nem idegenszívű – tősgyökeres magyar középirtokos családból származott az istenadta –, akkor bizonyára más folt éktelenkedik a múltján.

No, nézzük csak, mondták a tősgyökér legények, mit csinált ez 1848-ban, a szent forradalom idején? Gyáván betegeskedett; gyógyfürdőkbe járt súlyos köszvényét kezeltetni. Gyógyfürdőzés közben ismerkedett meg báró Wesselényi Miklóssal, s annak feleségével, Lux Annával is, mígnem az árvízi hős halála után nem átallotta feleségül venni annak özvegyét.

A nemzetiségi kérdés egyik élharcosa: Rákosi Jenő, aki a *Budapesti Hírlapban* következetesen harmincmillió magyarról értekezett, szerinte ugyanis a magyarság a

nemzetiségek gyors és hatékony asszimilációja révén megkétszerezheti létszámát. Rákosi a nemzetiségi kérdést „korszakvezérlő érzületnek” tartotta, ezért leszögezte, hogy e kérdésben „erőnket gyöngítő vitákra nincs szükség”. „Az állam állam és magyar itt. Nemzetiségeink vannak, de nemzetiségi kérdés nincs. Ami alkotmányos szabadságunkba ebből bele nem fér, az nem nemzeti kérdés, hanem hazaárulás... És aki bárhol többet remél ennél, fordítson hátat Magyarországnak.” Rákosi Jenő vesszőseprűvel tisztogatta a „nemzeti művészetek tárházát”: keményen föllépett az „idegen tollak” ellen, s megvédte az igazi magyarokat. A nemzet legnagyobbjai között tartotta számon Munkácsy Mihályt. Mindkét képéről, a *Krisztusról* és a *Honfoglalásról* is több ízben az elismerés hangján írt. „Mondjunk himnuszt Munkácsynak, aki ecsetjével a szemet büvöli, ahogy százévek óta nem büvöli senki. Hódítva járja ő be a világot, s a magyar glóbusznak hódít művészetével... A nemzeti géniusz inkarnációja ő” Hasonló hőfokon támadt az idegen hatásokra. Egy berlini színésznő budapesti sikereiről szólva például megrögtte a sajtót, mert „megfelejtkezve konnexióiról (!) a hazai művészettel, föltétlen hódolást vitt az idegennek lábai elé.” A cikkíró nem hagy kétséget az idegen hatások minemőségét illetően, a szakmai érvekre való hivatkozást pedig olcsó trükknek minősíti. „Mi volt tehát (sic!) oka mégis a nagy sikernek? A színészi rutin, néhány fogás, a közhelyekkel dolgozó középszerűség... A rendezés, amely temérdek embert tudott érdekkörébe vonni és levette az összes fővárosi sajtót a lábáról... Mert mi szörnyű nagy hazafiak vagyunk, ha bajban vagyunk, ha tatár dúl, török deportál (sic!) és német fojtogat; de mikor a magunk urai vagyunk, hordozzuk mindenkinek a sleppjét, ha csak egy szép termetű kassai német-magyar zsidóleányét is.”

Azon vegyeskarból, amely – Mocsáry kifejezésével – „feszítsd meget kiabált a nemzetiségekre”, kihallatszott egy komoly bariton: Grünwald Béla hangja. Ő több könyvet is írt a nemzetiségi kérdéstről, s ezek hangvétele élesen elüt a „magyarságvédelemben” üzleti lehetőségeket kereső zurnaliszták stílusától. *A régi Magyarország* című munkájára Mocsáry Lajos vitairattal (mintegy háromszáz oldalas könyvvel) válaszolt. Kettejük vitája különösen tanulságos. Grünwald a vármegyék és a nemzetiségek kapcsolatát tartotta egyik legfontosabb kérdésnek. Abból indult ki, hogy a régi megye nem tudta betölteni feladatát. „Lehetetlen a törvények részrehajlatlan

végrehajtása, mert a tisztviselő a befolyásos tényezőktől függ; ezek a tényezők pedig a tisztviselőtől, saját érdekükben önkényt és erőszakot követelnek, melyet azután takargatnak. Így szükségképp elharapózik a korrupció, az erkölcsi szempontok háttérbe szorulnak, s a hatósági élet példátlan elvadulása következik be.”

A vármegyék szerepe különös jelentőséget kap az eszlári per idején: Eötvös Károlynak nemcsak az antiszemitékkal, hanem a vármegye nagyhatalmú, s hatalmával visszaélő hivatalnokrétegével is föl kellett vennie a harcot. Grünwald arra a következtetésre jutott, hogy „a megye alig élt az autonómia jogával, s a megyei intézmény nem lehetett alkalmas eszköze az önkormányzatnak sem”. Végül is „a megyerendszer a felelős, hogy a nemzet oly sokáig tűrte függetlenségének mind szűkebb körre szorítását. Miért engedelmeskedtek a megyék, miért nem szerveztek nyílt ellenszegülést, fegyveres fölkelést, pedig volt rá ok elég!” A megyék és a nemzetiségek törekvése éppen abban hasonlít, hogy mindkettő meg akarja bontani az állam egységét. Pedig ez megengedhetetlen. A végső cél: „egy állam, egy nemzetiség”. S ennek érdekében „kezdemenyezni kell az akadályok kérlelhetetlen eltávolítását”.

Mocsáry – Grünwald Bélával vitatkozva – kifejti: „Ilyen harcot csak azok hirdethetnek, akik nem riadnak vissza sem a fegyverektől, melyeket használni kell, sem azon szenvedésektől, melyekkel még a győzedelmes háború is jár.” Mocsáry óva intett az erőszakos magyarítási törekvésektől, amelyek hirtelen kétszeresére akarnák fölszaporítani a nemzetet. Ellenpéldaként említette az orosz és a német birodalmi törekvéseket, amelyek minden látszólagos siker ellenére kudarcra ítéltettek. „De ha nekünk még sikerülne is a tömeges magyarosítás, ez valóságos veszedelmet jelentene”; hiszen az erőltetett asszimiláció – azóta már megtanulhattuk volna – mindig bumerángxént üt vissza az erőszakot alkalmazókra. A szerző ehhez még hozzáteszi: „A felvidéki kultúregyletek pedig nem ártana, ha figyelmüket arra is fordítanák, hogy kissé tisztább kiejtéssel hangoztassák azokat a lelkes szavakat, amelyekkel a magyarosítás igéit hirdetik.” Mocsáry, könyve végén, összegezve vitapartneré nézeteit, arra a szellemes megállapításra jut, hogy Grünwald Béla, amikor „az idealizmus magaslatára akarja emelni a központosítást és az erőszakos magyarítás politikai tanait”, tulajdonképpen nem tesz mást, mint II. József abszolutizmusát

példaként állítva, a Schmerling-féle centralizációs és germanizálási törekvések kiszolgálójává szegődik.

Mocsáry Lajos egész életében hűen őrizte a negyvennyolcas tradíciókat, ő sohasem hagyta el pártját, az azonban többször elhagyta őt. Amikor 1867-ben létrejött a Deák Ferenc-i nagy mű, s a politikai élet szereplői – közöttük Mocsáry korábbi barátai és eszmetársai – az Ausztriával való „kiegyenlítődé” lázában égtek, Mocsáry – bár ő is őszintén tisztelte Deákot – a függetlenségi eszme védelmében nyílt levelet jelentetett meg, amelyben – éppen a nemzetiségi kérdés tárgyalásakor fölvetett saját hatalom és kormány hiányában – elítélte a kiegyezést, s figyelmeztetett azokra a káros következményekre, melyekkel számolni kell. Nyílt levele természetesen – az uralkodó áramlattal szemben – teljesen hatástalan maradt. 1874-től 1884-ig a függetlenségi párt elnökeként próbálta a belviszályokat elsimítani. Legtöbb gondot éppen a szélsőbalon szervezkedő antiszemitaok okozták neki. Ő maga többször is éles hangon elítélte a zsidóellenességet. Amikor az országgyűlés megtárgyalta az ún. tapolcai kérvényt (amelyet a kerület a katolikus egyház támogatásával az 1867-es „zsidóemancipáció” eltörléséért nyújtott be), Mocsáry is felszólalt a vitában: „A klerikális és az antiszemita reakció összeülkezett, s most már nyílt sisakkal, valódi színben tűnik fel... Remélem, hogy Magyarország törvényhozása jövőre is ellent fog tudni állni a szabadság ellenségeinek és odúiba fogja mindenkor visszakergetni a reakció huhogó baglyait.” A *klerikális reakció* nevében Göndöcs Benedek apátplébános válaszolt Mocsárynak: „Mi csak azt akarjuk, hogy ők (a zsidók) nemesüljenek és egyszersmint vegyék fel a keresztény vallást. (Hosszas derültség.)”

A függetlenségi párt 1883-ban még programjába vette, hogy szembeszáll az emancipáció eltörlését hirdetőkkel, egy évvel később már maga is az erőszakos térítőkhöz csatlakozott. A párt 1884. január 30-án kiadott manifesztumában a többi között ezt olvashatjuk: „Szólíttassék fel a hazai zsidóság, hogy nyilatkoztassa ki kellő határozottsággal hitágazatait, reformálja s esetleg szüntesse meg a korunkkal s a jelen társadalommal össze nem férő szokásait és ezek eszközlése végett tartson országos zsinatot.”

Mocsáry lassan kiszorult a pártjából, az 1880-as években megszorodtak az ellene indított támadások. „1884-ben, mielőtt a képviselők az új választások után az

országgyűlésre egybegyűltek, az erdélyiek részéről az mondatott, hogy ha (Mocsáry) lesz továbbra is a párt elnöke, ők a körbe nem lépnek be.” Mocsáryt ekkor kizárták a párt parlamenti klubjából, s megalakult az új formáció: a „függetlenségi és 48-as párt”. Az elnevezést az új elnök, Irányi Dániel személyéhez szabták; mivel ő 1874-ben nem lépett be az akkor – Mocsáry vezetésével – alakult függetlenségi pártba, mert ragaszkodott a 48-as elnevezéshez, mostani csatlakozásával – legalábbis az új vezérek szerint – újra egyesült a két eszme. Valójában a párt új vezetői (Irányi és az erdélyi Ugron Gábor) választották szét először 48-at (a közjogi vívmányokat) és 49-et (a trónfosztást). Ugron szerint a pártot meg kell tisztítani a 49-es elemektől (így Mocsárytól is), s ha ekként többségre jutnak a következő választásokon, el kell vállalniuk a kormányzást. Mocsáry élesen támadta Ugron álláspontját. „Aki igazi 48-as, annak nem az ún. 49-esektől, hanem a 'puhulóktól' kellene megtisztítania a pártot... A korszak áramlata (ugyanis) kétségtelenül a puhulás felé hajtja az embereket... A lojalitás túlaradozása és a 49-esség kárhóztatása karöltve jár... Ugronék valójában nem 48-asok, hanem 67-esek.” Akkor már őszintébb, egyenesebb Tisza Kálmán eljárása, aki elveit „előlegesen” adta fel, mint Ugron Gáboré, aki fokozatosan, utólag teszi meg mindezt. Ugron azt is mondta: közeledniük kell az udvarhoz, hogy „bizodalmat” ébresszenek maguk iránt. Mocsáry szerint ez nem más, mint „paktálás” és a „bársony-nyereg utáni kapaszkodás”. „A függetlenségi párt legyen hű magához, legyen igazi szabadelvű párt. Küzdjön a nemzeti szabadságért, az önkormányzatért, a vallásszabadságért, a jogegyenlőségért és a politikai jogok kiterjesztéséért.”

Mocsárynál akkor senki sem látta világosabban, hogy a függetlenségi eszmék egyre inkább szólammokká váltak, s ez párosulva a nemzetiségi gyűlölet szításával nemzeti katasztrófához vagy legalábbis a nemzet elnyomorodásához fog vezetni. Azt írta az 1886-ban megjelenő *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* című művében: „Magyarnak lenni s gyűlölni mindent és mindenkit, ami és aki nem magyar – nem egy és ugyanaz. Fel kellene végre hagyni azzal a gyakorlattal, hogy magyar és hazafi egyértelmű, tehát hazaáruló mindaz, ami nem magyar. Nem kell úton-útfélen, nagy dolgokban, s kicsikben folyton gyanúsítgatni, s csatározni. Nem kell állandóan »dákórománózni«... Ha nem állapodik meg ez az egyre erősödő sovinsztikus áramlat, ha kormány és törvénykezés magát általa sodortatni engedi, akkor új katasztrófáknak

megyünk elébe... És ha a katasztrófát sikerül is elkerülni, a nemzetiségi kérdés folyton lidércnyomásként fog hazánkra nehezedni.” Saját pártjának tagjai sem hallgattak rá; kiközösítették, később kiszorult a közéletből is. Egy levelében így panaszkodott: „Írhatnék még, de nincs hova. Olyan a honi sajtó ez idő szerint, hogy a farkasokkal kellene együtt üvölni, azt meg nem tudok.”

A nemzetiségekkel, az idegenekkel szembeni vádak, amelyek az 1880-as években egyre erősödtek, s végül a huszadik századi kataklizmákhoz vezettek, az évek során alig szaporodtak újabb motívumokkal, csak a hangerő, a stílus lett egyre durvább. Az újra és újra fölemlegetett rágalmak közül az volt a leggyakoribb, mely szerint a nemzetiségek (s a zsidók) 1848-49-ben cserbenhagyták a nemzetet. Hiába született azóta számtalan tanulmány, amely hitelt érdemlően bizonyította, hogy a forradalomban és az utána következő szabadságharcban a magyarok mellett ott küzdöttek a nemzetiségek, s a népességben elfoglalt számarányuk fölött a zsidók is. Hiába figyelmeztetett már Mocsáry arra, hogy „aradi vértanúk lettek idegenekből, míg az ősök hosszú sorával dicsekedő tiszta magyarok szerepeltek mint muszkavezetők”; hiába nyilatkozott Görgey elismerően „az alatta szolgáló zsidó vallású honvédek magatartásáról”; hiába írta Jászi Oszkár, legalább annyi bizonyíték van arra, hogy „a nemzetiség nagyobb része ezekben az időkben is kitartott a magyarság mellett”, mint arra, hogy „a bécsi udvarral tartott nemcsak a nemzetiség egy része, hanem titokban a magyar főnemesség nagyobb része”. Ha már általánosítani akarunk, a magyar főnemességre több joggal lehetne rásütni, hogy áruló, mint a nemzetiségekre. A magyarországi zsidóságnak a forradalomban játszott szerepére vonatkozóan érdemes még idézni azt a bécsi hadügyminisztériumban fogalmazott levelet, amelyben a szabadságharc bukása után, a hitközségekre hadisarcként kivetett kétmillió háromszázezer forint képtelenül magas voltát indokolták: "Ez az összeg a magyar korona országaiban lévő összes zsidó hitközségekre kivetendő, minthogy a Magyarországon levő izraelitáknak legnagyobb része érzelmeik és gonosz cselekvésmódjuk által az ottani forradalmat, mely az ő közreműködésük nélkül sohasem nyerhetett volna olyan kiterjedést, előmozdították.”

Az egyre agresszívebb „magyarságvédők” igyekeztek minden eszközzel fenntartani az állandó veszélyeztetettségi (ingerületi) állapotot, amelyben a

magyarságot sújtó valamennyi csapás végső és legfőbb okaként az idegenekre lehetett mutogatni. Egy korabeli francia szemtanú ezt írta Magyarországon szerzett tapasztalatairól: „Azt hinné az ember, hogy egy óriási összeesküvés fenyegeti szünet nélkül a magyar államot.” (A nagy nemzetközi összeesküvés kísértete – úgy látszik – már igen régóta járja kétségbeesett köreit e tájon.) A nemzetiségekre, zsidókra „feszítsd meg”-et kiabálók tábora sohasem volt túl nagy, de mindig fülsiketítően hangos. Szekfű Gyula és Jászi Oszkár egybehangzóan állítja, hogy a sovinszták és antiszemiták kórusában a 67-ben hatalomra jutott, de az új rendhez alkalmazkodni nem tudó dzsentrí a hangadó. (Nevezhetjük „úri középosztálynak” is; a mai – hasonló zengzetű – karban szintén ott találjuk képviselőiket.) De idézhetjük Krúdy Gyulát is, aki gyakran a társadalomtudósokat megszegyenítő érzékenységgel tapintott rá az elmúlt századvég egy-egy sajtó pontjára. „Az öreg Tisza adta ki a jelszót, hogy a magyar középosztályt meg kell menteni a biztosan bekövetkező pusztulástól... Itt kezdődött Magyarország egyik legkülönösebb korszaka, az emelkedés, a dölyf, az úrhatnámság, a panama atyafiságos korszaka, amely nem is végződhetett másként, mint a bekövetkező hősi halállal.” Csakhogy ugyanebből a halálra ítélt úri középosztályból került ki a liberális szellemű „szakértelmiség” legjava is. Istóczy és Mocsáry ugyanabban a társadalmi közegben született.

Másként fogalmazva a korszak ellentmondásait: a kiegyezéskor, 1867-ben hatalomra került liberális kormány 1868-ban – éppen Eötvös József és Mocsáry Lajos szakszerűen kidolgozott javaslatára – európai szellemiségű nemzetiségi törvényt alkotott, amit azonban a nemzetiségek megszületése pillanatától hevesen támadtak. Az 1880-as évek végére a helyzet megváltozott. „A magyar túlzók dühöngenek a nemzetiségi törvény ellen, nem hajtják végre, szellemét meghamisítják. A magyarosítás a törvényhozás nyíltan hirdetett célja lesz. A nemzetiségi képviselők durvaság és inzultus tárgyai, pedig a legmérsékeltebb és legbékülékenyebb nyelvet beszélnek. Ezzel szemben a nemzetiségek egyre hangosabban követelik az 1868-as nemzetiségi törvény végrehajtását.” (Jászi Oszkár)

Ahogy sokasodtak a 67-ben hatalomra került szabadelvű párt gazdasági bajai, úgy erősödtek az ellenzéknek – főként a Mocsáry-féle függetlenségi párt vezetésével – a kormány ellen indított támadásai. A kiegyezés közjogi ellentmondásait – Mocsáry

éppen olyan jól látta ezt, mint később Bibó – a konstrukción belül nem lehetett feloldani. Terjedt a parlamentben a terméketlen, gyűlölködő vitastílus és az obstrukció; ebben az ónos szítálásban csak a „nemzetiségi kérdés” és a „zsidókérdés” frivol izgalmi hoztak némi vigaszt. A kormánynak kapóra jött, hogy a nemzetiségekkel, zsidókkal szemben vívott „hazafias csaták” elterelték a figyelmet a kényes, s végső soron megoldhatatlan kérdésekről; nemzetiségi veszedelemre maga is szívesen hivatkozott, gyakran eltúlozva egy-egy „atrocitás” jelentőségét, mert így látta bizonyíthatónak, hogy ezekkel csak Ausztria segítségével tudunk megbirkózni. A bécsi udvar, a kormány és a hatalom legfőbb támasza, az úri középosztály tehát egyaránt érdekelt volt a nemzetiségi viszályok szításában.

Másként ítélték meg azonban a „zsidókérdést”: ugyanis akkor még sem a kormánynak, sem a bécsi udvarnak nem fűződött érdeke az antiszemita izgatáshoz, ami nemcsak a hivatalosan vallott liberális elvekkel ütközött (ezzel egyébként a nemzetiségi gyűlölködés szítása sem fért össze), hanem ellenkezett jól felfogott gazdasági érdekeikkel is. Bécs üzleti életének fontos pontjai voltak a zsidó érdekeltségű bankok, a magyar kormány pedig éppen az idő tájt tárgyalt Budapesten a Rothschild-konzorciummal adósságai átütöztetéséről. Ilyen körülmények között nem látszott túlságosan szerencsés ötletnek a kormányszintre emelt antiszemitizmus. Ráadásul a zsidóellenes mozgalom az ellenzék soraiban, a függetlenségi párt szélsőbalján támadt, felkarolása tehát nemcsak elméleti tévedés, de taktikai hiba is lett volna. Ezért sokáig a sovinizták kórusa erőteljesebben zengett, mint az antiszemitáké. A sovinizmus ellen akkor – jószerivel – csak a Mocsáry-féle párt emelte fel a szavát. Éppen a pártvezér hívta fel először a figyelmet arra a veszélyre, amelyet a nemzetiségi izgatás a függetlenségi törekvésekre jelent. Csakhogy az 1880-as évek végére a sovinizta áramlat a függetlenségi pártot is magával sodorta, ezt jelzi, hogy a régi negyvennyolcas eszmét legtisztábban őrző Mocsáry kiszorult a pártvezetésből; helyét később – Eötvös Károly erőteljes támogatásával – Kossuth Lajos idősebbik fia, Ferenc vette át. (A nagy magyar rebellis, az örökös ellenfél fiát Ferenc József később kereskedelmi miniszterré nevezte ki.) Ez a hatalomváltás, amely nem nélkülöz bizonyos bohózat elemeket sem, legalább annyira jellemző a függetlenségi eszme

alakváltozásaira, mint a társadalom mélyrétegeiben zajló – egyelőre csak távoli égzengés-morajjal kísért - tektonikus átalakulásokra.

„A nemzetiségi kérdés és a növekvő szociális feszültség az a két világtörténelmi robbanóerő, amelynek jelentőségét egyedül Mocsáry Lajos érezte át” – állapította meg önkritikusan – mintegy húsz év távlatából – Apponyi Albert, aki az 1880-as években – éppen a nemzetiségekről vallott sovinszta nézetei miatt – Mocsáry egyik legkeményebb ellenfele volt. (Akkor még sokan hittek a bismarcki „szociális olajcsöpp” jótékony hatásában. Azóta is – a társadalmi inga lengési üteme szerint – e „gyógyszer” időnként föl-, időnként leértékelődik.) Mindenesetre, ahogy a függetlenségi párt kivetette magából Mocsáryt, s lassan maga is belesodródott a sovinszta, antiszemita áramlatba, nyilvánvalóvá vált, hogy a megold(hat)atlan kérdések elfedésére nemcsak a kormánynak, de az ellenzéknek is szüksége van „hazafias csatákra”, ehhez pedig ellenségekre (tótokra, oláhokra, zsidókra, dákórománokra stb.). A függetlenségi párt látszólag kétfrontos harcot vívott, mert a kormány által kikiáltott, „hivatalos” ellenségen kívül ő a „labancokkal” is hadban állt. Bármennyire lármás volt azonban a Bécs-ellenes küzdelem, a folytonos „kardbojt” viták alig leplezték azt a tényt, hogy a közös nemzetiségi veszély egy akolba terelt kormányt és ellenzékkel. A függetlenségi ellenállást mindinkább csak a szimbólumok jelezték, Kölcsey megállapítása a „sujtásos nemzetről” egyre aktuálisabbá vált.

A „függetlenségi és 48-as” párt egyik alelnöke, Barabás Béla emlékirataiban büszkén emlegette, hogy „amikor a delegáció Bécsben ülésezett – kezdeményezésére – egy hatalmas, magyar címeres zászló lengett a magyar házon, hadd lássák a bécsiek s prüszköljenek tőle”, de arra legalább ekkora önérzettel emlékezett, amikor a parlamentben szóvá tette, hogy „nemzeti ünnepeinken a Himnusz után a Gotterhalte (az akkori osztrák himnusz) elhallgattasson”; ezen felszólalásának híre pedig „eljutott a király fülébe is” (ha nem jutott volna el, akkor semmi értelme a kuruckodásnak). Barabás Béla egyébként többször is járt a „királynál”, ilyen alkalmakkor – mint írja – mindig díszmagyart öltött, s mindig elbűvölte „a Munkácsy vásznára illő kép: amint őfelsége, huszártábornoki egyenruhában, jobb kezében a díszkucsmával, bejön a terembe, fellép az emelvényre, s odaáll a trónszék elé.” A látogatás után a magyar küldöttek – függetlenségi, 48-asok, nemzetiek és liberálisok egyaránt – „finom

bonboniereket kaptak, ezüstös papírban, a felségnek és a királyi család tagjainak arcképeivel”, ezeket azután a képviselők – pártállástól függetlenül – zsebeikben hazavitték, s otthon feleségeik és gyermekeik társaságában titkon bár, de jóízűen elfogyasztották.

Barabás Béla elmeséli azt is, amikor egy ilyen ünnepi alkalommal – mint a képviselőház megbízott elnöke – közvetlenül a király mellett kapott helyet, s ő a következő anekdotával „kedveskedett” öfelségének. „Az 1850-es években Albrecht főherceg arra vállalkozott, hogy bejárja az Alföldet. Egy szép, tavaszi napon – mikor máskor? – Hajdúböszörménybe érkezik a herceg négyesfogata. A főispán kíséri. A nép harsányan kiáltozza: Vivát, vivát!

– Mi most nem Magyarországon vagyunk? – kérdezi Albrecht főherceg.

– De igen, fenség, ez tiszta magyar város – válaszolja a főispán.

– Akkor miért vivátot kiáltoznak?

– Azért, felséges uram, mert ha éljent kiáltanának, rögtön utánakiáltanák: Kossuth Lajos.”

Barabás Béla szerint Ferenc József erre hangosan felnevetett, bár – tegyük hozzá – bizonyára nem először hallotta az anekdotát.

A korszak ellentmondásai közé tartozik, hogy a legbuzgóbb függetlenségi érzület titkon összeölelkezett a legforróbb királyhűséggel, s az erősödő sovinizmust és antiszemitizmust, melynek legfőbb követelése az volt, hogy a nemzetiségek és a zsidók mielőbb cseréljenek anyanyelvet és vessék el őseik szokásait, tehát „magyarosodjanak”, éppen az erőszakos asszimiláció gerjeszti tovább. Tény, hogy a sovinizta és antiszemita áramlat erősödésében tevékeny szerepet vállaltak a renegátok és a neofiták is. Erről a folyamatról talán Jászi Oszkár írt a legvonzóbb nyíltsággal, igaz, 1912-ben, a huszadik század kataklizmái előtt, amikor még lehetett erről *így* írni. „Mindenekelőtt nagy és jelentékeny volt a renegátok szerepe, akiknek lényegéhez tartozik, hogy azt az érdeket, melynek szolgálatába szegődtek, különös nagy lármával és feltűnő eszközökkel szolgálják. Az anyagi és társadalmi előnyök keresésén kívül egyéb motívumok is közreműködhetnek ezen eredmény létesítésében. Így mindenekelőtt a renegát múltja emlékeit akarja feledtetni az által, hogy túllicitálja a leghevesebb követelményeket is.” Jászi példaként említi a német nemzetiségű

Grünwald Bélát és Rákosi Jenőt, valamint a zsidó származású Somogyi Aladárt. Egyébként is, állítja Jászi, „a renegátok között a zsidóknak vezérszerep jut. Az átlagosnál nagyobb intelligenciájuk, fokozottabb ingerlékenységük, a primitívebb kultúrákkal szemben a régibb faj esztétikai és intellektuális ellenszenve őket különösen fogékonyakká teszi erre a szerepre. De mindezeknél sovínisztább magyarokká teszi őket az *antiszemitizmus* (kiemelés J. O.-tól) félelme. Maguk is egy gyűlölt és megvetett fajból kerülvén ki, örömmel csinálnak egykori elnyomóikkal közös ügyet »a közös ellenség« ellen.”

Német ajkú magyar sovíniszták és zsidó származású nemzeti antiszemiták? – a kör bezárult; mintha nemcsak a képet, de a korszakot is a Mester komponálta volna. A szereplők élesen szembefordulnak egymással, magyarok, oláhok, tótok, németek, zsidók, pánszlávok és dákorománok mondják a magukét. Nem párbeszéd folyik, csak végtelen monológok sora; a hősök az operafinálék modorában egymás mellett „énekelnek”. A nagy „párhuzam akció” több mint egy évszázada megszakítás nélkül tart itt a Duna-tájon.

MEGINT ZSIDÓKÉRDÉS

Ezt a címet adta 1882. február 19-én, tehát két nappal Munkácsy hazaérkezése után, vezércikkének Mezei Ernő, az *Egyetértés* zsidó származású vezető publicistája. A témát a parlament előző napi ülésén *megint* Istóczy Győző „hozta szőnyegre”. Mezei szerint „Istóczynak összes e tárgyban tartott beszédei közt ez volt a legkitűnőbb”. Istóczy tervezett hozzászólásának híre már napokkal előbb elterjedt a képviselőházban: a Függetlenségi Kör február 17-én tárgyalta meg. Bár Istóczy – szabadelvű Deák-párti lévén – nem volt tagja az országgyűlési képviselők Függetlenségi Körének, de az általa hirdetett antiszemita program visszhangra talált néhány függetlenségi képviselőnél is, amit a Kör vezetősége helytelenített, ezért megpróbálta összehangolni a párthoz tartozó képviselők álláspontját. A Függetlenségi Kör határozatot hozott, amelyben kimondta: „nemcsak hogy nem teszi magáévá az Istóczy által támogatott indítványt a zsidóemancipáció eltörlésére, hanem méltóságán alulinak tartaná ez ügyben bármiféle vitát provokálni”. Ugyanezen az ülésen

határoztak arról is, hogy a költségvetési vitában Ónody Géza, tiszaezlári képviselő szólaljon fel.

Ónody parlamenti beszédében nyíltan nem érintette a „zsidókérdést”, csupán arra szorítkozott, hogy keserű szavakkal ecsetelte az ország gazdasági bajait. Sérelmezte, hogy ő mint földbirtokos, nem rendelkezhet szabadon a földjével. (Igaz, Ónody ekkor már nem volt földbirtokos, mert adósságai miatt dobra verték 841 hold földjét, s ő az új tulajdonos, a zsidó származású Phóm Simon haszonbérelőjeként gazdálkodott egykori birtokán.) „Nem megalázó-e – kérdezte Ónody Géza parlamenti beszédében –, midőn kérnünk kell a kormánytól, hogy földünkben olyan termelés engedtessek meg, minőhöz különben a természeti törvények és a józan ész szabályai szerint minden különösebb felsőbb engedelem nélkül mindenkinek joga van. Azt szokták ellenérvként felhozni, hogy Poroszország vaskancellárja is dohánymonopólium felállítására törekszik, de ha figyelembe vesszük a kancellár politikai céljait, szándékait, aligha fogadhatjuk el módszereit példaként.”

Ónody tiltakozott mindenfajta állami monopólium ellen, mert ezek „a polgárt önerejének szabad használatában akadályozzák”, a „dohány-egyedáruságot” pedig törvénytelennek, az abszolutizmus káros örökségének nyilvánította. „A mi bajunk legfőbb oka az a kényszerhelyzet, mely termelő és állam között fennáll, a méltánytalanul alacsony árszabályzat, melyet a kormány a termelővel szemben felállít.” És ezt a kényszerhelyzetet – legalábbis a képviselő szerint – lelkiismeretlen termelők a saját hasznukra fordítják, beváltási káraikat dohányosaikon spórolják meg. Ezek az élelmes, ügyeskedő, lelkiismeretlen birtokosok, akik fittyet hánynak a humanizmusra és a közegészségügyi törvényekre, *elhullott állatok húsát mérik ki*, s ebből jelentős haszonra tesznek szert.

Ugyanezen a napon, délután szólalt fel Istóczy Győző, „a magyarországi antiszemitizmus atyja”. Parlamenti beszédében hétéves politikai törekvéseit, ideológiai hitvallását összegezte. „A körülmények sajátságos összejátéka folytán, amelyeket, ha kényszerítve leszek rá, majd szellőztetni fogok (a szélsőbalon: Halljuk, halljuk!), engem toltak a felszínre, s így nekem kellett első ízben egy európai parlamentben a zsidókérdést felvetnem. És dacára minden kinevettetésemnek, minden gúnyolódásnak, minden megtámadtatásnak, melyeknek a zsidóügybeni felszólalásaim alkalmából hét

év óta kitéve voltam: az évek, az események nekem adtak igazat; s azon élénk visszhang, melyet szavaim az országban, s tán még inkább az ország határain túl keltettek, igazolják azt, hogy én helyesen ítélt meg a viszonyokat. 1875 óta a zsidókérdés bejárta Európát, s ma már azon a ponton van, hogy a kontinens két leghatalmasabb államában, Németországban és Oroszországban a kormánykörök komolyan foglalkoznak, miként oldassék meg radikális módon? De merészelje valaki nálunk a zsidóságot – nem! – csak a zsidó visszaéléseket kritika tárgyává tenni: ez már *intoleranz*. S ennek a parazita természetű, félnomád hordának (nagy derűtség, hosszantartó zaj, az elnök közbeszól: Kérem a képviselő urat, méltóztassék kifejezéseiben kissé óvatosabbnak lenni! – derűtség), tehát annak, aminek mondtam – folytatta Istóczy sértetten –, Európa kardcsapás nélkül, megkötött kezekkel és lábakkal szolgáltatva ki magát. Szerencsére azonban a zsidóság ezen legújabb aranykora Európában a végéhez közeledik: Izrael csillaga hanyatlóban van. Bizonyos vagyok benne, ha valahol, úgy Muszkaországban fog legelőbb, s legkönnyebben fogantatba vétetni a zsidóság *radikális megoldása...* (*Endlösung?* A padosorok között szelíd derűtség.) Mert ott nem létezik parlamenti kormányforma, ott nincsenek hatalomért küzdő politikai pártok. Ott csak egy rövid cári ukázra van szükség és a három-négymilliónyi zsidóság kezébe fogja a vándorbotot, s megy, ahová neki tetszik. Hihetőleg bennünket fognak szerencsétlenni, hiszen mi őket tárt karokkal fogjuk fogadni, csak kegyeskedjenek neveiket megmagyarosítani.” Istóczy új, az eddigiektől eltérő „zsidóügyi politikát” javasolt, amelynek első és legfontosabb célja, hogy „az 1867-ben elhamarkodva behozott zsidóemancipációt” eltörölje.

A képviselő hosszan elemezte Magyarország és Erdély népesedési adatait, s arra a következtetésre jutott, hogy „a zsidók majdnem huszonegyszer voltak szaporábbak, mint a nemzsidók”. Ezután sorolni kezdte a „zsidóbűnöket”: uzsora, maszlagos, nadragulyás és vitriolos pálinkamérés, homokos liszt árusítása, iszákosság terjesztése, *döglött marha hújának kimérése*. Ez az Ónodytól kölcsönzött példa óriási derűtséget keltett az ülésteremben, sokkal nagyobb, mint mikor először hangzott el. Istóczy a nagy zajban elveszítette hűvös nyugalma, s egyre vadabban kezdte ostorozni a „bűnöket”. „Állami jövedékcsökkentés, katonáskodás alóli kibúvás, keresztények gúnyolása, kultúrkafozkodás, ármányok és intrikák, börzejáték, svindli, krach,

krach... (Istóczy hangja elfúlt) Tisztelt Ház! A zsidók szolidaritásban állnak egymással: még rablógyilkos társukat is kiszabadítani törekednek a törvény karmai közül.”

Istóczy beszédére maga a miniszterelnök válaszolt. „Én a magam részéről nagyra becsülök minden nemzetet, de azért kénytelen vagyok megjegyezni, hogy Oroszország azon dicső eljárását, mely szerint ott egy cári ukáz elégséges a zsidók kitelepítéséhez, s hogy ott nincsenek egymással tusakodó parlamenti pártok, nemcsak nem irigylem, de amik ott történnek, követendő példának el nem is fogadom. (Általános helyeslés.) A második, amit megjegyezni kívánok: én nem hiszem, hogy lenne valaki, aki azt állítaná, hogy a zsidók nem üznek uzorát, hogy nem svindliznek, hogy nem részesek soha egy krach létrehozásában, viszont igazságosan azt sem mondhatja senki, hogy uzorát nem üznek keresztények, hogy svindlit nem csinálnak keresztények, hogy krachot nem okoznak keresztények. *Ne általánosítson* a t. képviselő úr! Nem tehetek róla, ha én is azon gyanúba jövök, hogy a „zsidó üzelmek” védelmére szegődtem, de az a meggyőződésem, hogy hazafiúi kötelességemet teljesítem, amikor tiltakozom az ellen, hogy az annyi küzdelem után helyesen megtett lépés visszacsinálása iránt bármely oldalról még csak látszat is mutakozzék.” A házszabályok szerint személyes megtámadtatás esetén a felszólalónak joga volt újra szólni, de az elnök hiába adta meg Istóczynak a szót, mindenhonnan felkiáltások hangzottak: Eláll, eláll! Szavazzunk! Mire az elnök megjegyezte: A ház nem is határozatképes.

A képviselőház csak egy hét múlva, február 25-én szavazott Istóczy határozati javaslatáról; s ekkor nagy többséggel elvetette. Az országgyűlési naplóból nem derül ki, hogy milyen arányban, de egy tanú szerint a rumi képviselő teljesen egyedül maradt.

Történelmi pillanat szemtanúi lehettek azok a képviselők, akik február 18-án, azon az ólmos esős, ködös napon részt vettek a parlament ülésén, amikor Istóczy Győző, a hűvös és elszánt aszkétikus lovag, a komoran hadakozó, zsidógyűlölő, dunántúli Don Quijote rátalált a korpulens, birtokát vesztett, sértődött alföldi dohányosra, Ónody Gézára. Ők ennek a tablóképnek a leghevesebben gesztikuláló, „feszítsd meg”-et kiáltozó alakjai. Istóczyról azt tartották, hogy fanatikus, zárkózott,

különc férfiú; megszállottja a könyveknek és az elméleteknek. Egyik diaktársa szerint már gyermekként mindig könyvvel a kezében látták dömötöri kastélyuk parkjában. Az alakja köré szőtt mítosz szálai Bary Józsefhez, a tiszaezlári per vizsgálóbírójához vezettek, aki terjedelmes emlékirataiban a többi között ezt írta Istóczyról: „Feltétlen becsületes, nagy műveltségű ember, aki antiszemita elveiért egész életében szenvedett, ebből semmiféle hasznot nem húzott, a legnagyobb nyomorban és nélkülözésben halt meg.”

Istóczy, az ifjú joghallgató novellákat írt, rajongott Deákért és a liberális eszmékért. „Fiatal koromban nem voltam antiszemita – közli emlékirataiban –, 1867-ben mint megyei aljegyző nagyon is élénken részt vettem Vas megye közéletében, az akkori divatos emancipacionális áramlatoknak hódolva, a leghevesebben korteskedtem egy volt egyetemi zsidó jogász kollégámnak megyei esküdtté való megválasztása mellett.” Istóczy páfordulása akkor következett be, amikor a vasvári járás szolgabírójaként Baltavárra érkezett, hogy elárverezzen egy birtokot. Akkor kereste föl zsidó barátja, aki azt állította, hogy apja megbízásából akarja megvenni a dobra vert birtokot. A „vevő” azonban nem rendelkezett írásbeli meghatalmazással, ezért Istóczy csak hosszas rábeszélésre fogadta el ajánlatát. Az árverés után derült ki, hogy semmiféle megbízással nem rendelkezett: az apa nem is tudott a dologról. Az árverést étvényteleníteni kellett, az esetet szigorú vizsgálat követte. Istóczy elveszítette járásbírói állását, ráadásul hatvanezer forint kártérítésre kötelezték.

„Akkor elhatároztam – írja a már idézett emlékiratban –, hogy a nyílt elvi harc terére (!) lépek, s megtartottam 1875. évi április 8-i első antiszemita beszédemet. Másnap reggel aztán arra ébredtem, hogy híres ember lettem, nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte. Özönével jöttek hozzám a gratuláló, biztató, útbaigazítást kér levelek. Az én nyomdokaimon megindult (!) antiszemita írók, közöttük Drumont Párizsból, elküldték hozzám antiszemita műveiket. Berlinből ezenfelül az 1880-as években, mikor a Bismarckhoz intézett antiszemita petíció készülöben volt, amivel *indult meg* (!) tulajdonképpen a németországi antiszemita mozgalom, több berlini antiszemita, köztük ama petíció megfogalmazója s terjesztője, Förster Bernát egy csinos mívű sörös kancsót három billikommal együtt ajándékba is küldött, a kancsó födelén belül egy bevéselt dedikációval, aláírva ekképp: Vier

dankbare Deutsche (négy háládatos német). Megjegyzem itt, hogy feltétlen abstinens lévén nemcsak szeszes italt nem, de még kávé, teát se iszom, s mondhatom, mellette igen jól érzem magamat.”

Nem igaz, hogy Istóczy nyomorban halt meg, de az igaz, hogy magányosan. 1885-ben kilépett az általa alapított antiszemita pártból, s elhatározta, hogy azután csak az írásnak él. Évekig házalt saját kiadású műveivel, nem sok sikerrel. Amikor megjelent országgyűlési beszédeinek gyűjteménye, a megrendelőlapokat elküldte Európa összes antiszemita újságjának, s valamennyi elvbarátjának, de csak egyetlen, hibásan kitöltött megrendelés érkezett vissza Csehországból, ez is valószínűleg álnévvel. *12 röpirat* című folyóiratát végül azért kellett beszüntetni, mert összesen ötven előfizetője maradt.

Istóczy vonzódott az irodalomhoz, különösen a zsidó szerzők iránt tanúsított nagy figyelmet. Josephus Flavius műveit évekig fordította. Mindig büszke volt magyaros stílusára, a zsidókat, különösen a „surnalistákat”, nyelvtani hibáikért is szüntelenül ostromozta. Pisztolyt életében csak egyszer fogott a kezébe, akkor is a zsidókat – pontosabban egy zsidót: Wahrmann Mór országgyűlési képviselőt – vette célba. Igaz, Istóczyt – zsidó részről – ekkor nem fenyegette különösebb veszély, mert ellenfele – mielőtt elsütötte volna revolverét – egy teátrális gesztussal megvált szemüvegétől, e nélkül viszont semmit sem látott.

Istóczyban lehetett némi diabolikus vonás, ez még Mikszáth kedélyes, anekdotikus stílusán is átüt. „Mindig leírva adta oda mondandóját a gyorsírónak. Szenvedélyesen kontrollirozta utólag a közbeszólásokat, amit idegenek tettek az ő beszédebe, s még nagyobb fontossággal vigyázta ama antiszemita megjegyzéseket és felkiáltásokat, melyek idegen beszédek alatt mondattak innen-onnan. Jaj volt a gyorsírónak, ha valamelyik kimaradt. Istóczy nyugodtan beszélt, de szaggatott mondatai elárulták a forrongó szenvedélyt. Halvány, szelíd arca sohasem pirult ki, de hangja megreszketett némelykor a belső izgatottságtól. Széles, szögletes homlokán végiggyöngyözött egy-egy verejtékcsepp, amit nem a szónoki hév facsart ki, hanem a gyűlölet, amely szürke szemeiben élénken lángolt.”

A csoportkép másik hevesen gesztikuláló alakja: Ónody Géza. Ő a Krúdy-regényekből ismerős. Ő volt az, aki telenként keresztül-kasul szánkázott a behavazott

Nyírségen, s hosszú szíjon előkelő, sovány, angol agarat futtatott. Ott volt minden disznóölésen, mert az üveges hagymára sütött vér volt a kedvence, s fénylő délután, a befagyott Tisza berkein, a ház asszonyával összefonódva szabályos bogniköröket rajzolt a jégre. Esténként hószagú könyveket és átfagyott régi hírlapokat olvasott, s hosszú szárú tajtékipipával füstölt a pávaszemes cserépkályha előtt. „Kényelmes, kövérkés, puha szerelmekre vágyott, melyek lassúak, hosszadalmasak, mint a falusi óra.” Kedvelte a szeplős, vörös hajú, dús keblű zsidó kasszírnököt, s az útszéli csárdákat, ahol, lett légyen a tulajdonos zsidó vagy magyar, a nyíri határban még mindig hitele volt. Tagja a Szabolcs megyei „beduinok” társaságának. Ők, akik homlokukra tekert jegesvizes borogatással hajnalokig együtt ferbliztek a nyíregyházi kaszinóban, az Európa fogadóban vagy a sóstói szaletliben.

Egyszer – legalábbis Krúdy tanúsága szerint – így vallott szerelmet egy vidéki kisasszonynak: „Messzire látó, okos embernek lugas az élet, ahol kedves szellők között, jóillatú szőlőlevelek társaságában, délutáni lábvízzel, csöndes aludgatással, jó ebek és kívánatos fehérszemélyek társaságában, egyefene gonddal, hosszan élve, szépeket pipázgatva, csöndesen vacsorázgatva lehet eltölteni az életet, amely oly biztonsággal ássa sírját, mint vakondok a vermét. Semmit sem akarni, csak nyugodalmat. Semmit sem remélni, csak a holnapi jó időjárást. Senkiben sem bízni, senkinek sem hinni, semmi rendkívülit nem gondolni, csak élni, élni, szeretni, elaludni, felébredni, egészségesnek lenni, kényelmes papucsot viselni, s tollas ágyban hálni. Boldog, hosszú öregséget élni, amely az életnek java. Becsületesen átaludni az éjszakát, az ebédutánokat, egyet-kettőt kurjantani, verekedni s kibékülni. Eljőnnél hozzám feleségül, gyönyörű virágszál?”

Nem tudjuk, hogy a szóban forgó hölgy lett-e Ónody felesége, de azt igen, hogy feleségét Bárczay Ilonának hívták, s maga is középbirtokos családból származott. Később elváltak, s Ónody újra egyedül kószált a nyíri utakon. Ha hó volt, szánkón, ha por, egylovas, kétkerekű homokfutón. Néha megállt Nyíregyházán a Betyárhoz vagy a Veres Tehénhez címzett kávéház előtt – utóbbi állítólag a tulajdonosnőről kapta a nevét –, s betért egy kicsit politizálni a barátaihoz, könnyű nyíri vinkó mellett szidták a kormányt és a zsidókat. A Veres Tehén tulajdonosnője ilyenkor csöndesen mosolygott,

hiszen ismerte ő a képviselő urat eléggé közlőrl, nem volt rossz ember, csak kevélyen magányos, s az ilyen könnyen elvadul.

Ónody, mióta képviselőnek választották, idejének egy részét Pesten töltötte. Ilyenkor a Hungária Szállóban bérelt szobát, esténként pedig eljárt a Függetlenségi Körbe „nagypolitikát” csinálni.

Ónody a párt lapjából, az *Egyetértés*ből értesült, hogy Oroszországban január óta „zsidóheccek” folynak. A tömeg betört a zsidó kereskedők boltjába, összetörte a berendezést, megitta, ami megiható, elvitte, ami mozdítható, majd a romokat leöntötte petróleummal, s felgyújtotta. A zsidók jajveszékelték, a rendőrség – rendszerint késve – kivonult a helyszínre, emberéletben csak ritkán esett kár. Ónody a „muszka heccek” inkább csak amolyan „borsos tréfának” vélte, amelyekből a „társadalmi életben túlsúlyra verekedett zsidók” végre tanulhatnának, miként az ebnek is az első szóra vagy legalább az első korbács-suhintásra meg kell értenie a gazda akaratát. Felesleges a „zsidókérdésből” elvi álláspontot csinálni, a zsidóknak is az a bajuk, mint a magyaroknak: túlságosan sokat tépelődnek saját sorsukon.

Ónody nem volt gyakorlott parlamenti szónok, Mikszáth azt állította, hogy beszédei „csak garasos cigarettákat értek”, míg Istóczyért a képviselőtársak akár „félíg szítt, pompásan szelelő kabanoszt” is elnyomtak kint a folyosón; ám február 18-án fordult a kocka, Istóczy „kabanosz” érdeklődéssel figyelte Ónody hozzászólását, érzékeny orrcimpái kitágultak, úgy érezte, végre nyomon van. Istóczy ugyanis egymaga már évek óta hiába küszködött az ezoterikus, poroszutas antiszemitizmus magyarországi meghonosításáért, csak gúny és nevetség lett osztályrésze; most a keménykötésű, lovaglósizmás, kutyakorbácsos, nyíri „fertyálynemes” lendületes és érzékletes felszólalása nyomán eleddig ismeretlen lehetőségek villantak föl előtte. A finom orrú, bódító mérgektől tartózkodó, aszkétikus Istóczy t. képviselőtársa példabeszédében nemcsak a dohánylevelek férfiasan fanyar illatát érezte meg, de megcsapta a romló hús sokat sejtető, édeskés szaga is. Ónody szemérmes megfogalmazásából egyértelműen kiviláglott, hogy a „kitűnően számítók” csakis a zsidók lehetnek, akiket a „kóserolás” rituális szokása megóv attól, hogy – miként a cigányok – döghúst egyenek, s ezért az elhullott vagy vízbe fúlt állatok húsát a keresztényekkel etetik meg.

Istóczy ismerte a megfelelő helyet: Mózes V. könyvének 14. fejezetét, amelyben a „pártvezér” előírja népének: „semmi holttestet ne egyetek, a jövevénynek, aki a te kapudon belül van, adjad azt; hogy egye meg, vagy add azt az idegeneknek, mert szent népe vagy te az Úrnak”. Az antiszemitizmus magyarországi vezéralakja tanulmányozta a nemzetközi szakirodalmat is, s hitelt adott egyes tudósok ama nézetének, mely szerint Mózes „kiválasztott népe” nem más, mint „ivadéka az Egyiptomból elűzött bélpoklosoknak és rüheseknek”; Istóczy a külföldi szakírók nyomán az étkezési tilalmakban az egykori nagy járványoktól való félelem visszatükröződését vélte felfedezni, s ebben is a „bélpoklos nép” elméleti bizonyítékát látta. A hullaszag jelképes erejűvé erősödött: Istóczy a nyíri dohányos példájában megérezte a „hétköznapi antiszemitizmus” erejét s távlati lehetőségeit. Talán már ekkor felvetődött benne a szövetség ötlete; arra gondolt, ebben is az élelmes zsidóktól kellene tanulnia: egy mindenkiért, mindenki egyért; hiszen *még rablógyilkos társaikat is kiszabadítani törekednek a törvény karmai közül...* 1882. február 18-át írtunk. A tizennégy éves tisztaeszlári parasztlány, Solymosi Eszter még életben volt, még el sem szegődött Újfaluba, Huri Andrásnéhoz, aki majd másfél hónap múlva, április 1-én a végzetes útra küldi. Ám Istóczy, a „magyar Cassandra”, mindent előre látott. Azon az ólmos, februári szombaton a hétköznapi, „muszka” antiszemitizmus behatolt a teoretikus, porosz mintájú, Istóczy-féle elméletbe, s megtermékenyítette azt.

Valószínű, erre a sikeres „sátáni nászra” utalt Mezei Ernő, amikor azt írta Istóczy beszédéről: „életességére nézve figyelemre méltó volt”. A publicista nem fejtette ki bővebben, mit értett életességen, csak sejthetjük, a veszélyes szövetséget ő fedezte föl elsőként. S ő figyelmeztetett először arra a veszélyre is, amelyet az antiszemita izgatás az idegen ajkú népességre jelentett, hiszen ők, kiszolgáltatott helyzetük miatt, könnyebben felülhettek az agitátoroknak; „ne tévesszük hát szem elől – írta Mezei Ernő –, hogy az *antiszemita és a sovinszta propaganda egy töről fakad*”.

Nem tudjuk, Istóczy komolyan gondolta-e, hogy Európában ő terjesztette el az antiszemitizmust, de mindenféle tréfálkozást megvető természete arra enged következtetni, a sok „kinevettetés” és gúnyolódás hatására igyekezett felértékelni önmaga szerepét. Az mindenesetre tény, hogy amikor 1875 tavaszán elmondta sokat emlegetett, első zsidóellenes beszédét, Európában megint éppen szőnyegen volt a

zsidókérdés. Az 1870-es évek elején, miután III. Napóleon császár Sedannál a porosz sereg előtt letette a fegyvert, Németország a győzelem lázában égett, s teljes volt a társadalmi és felekezeti béke. Az újabb antiszemita hullámot IX. Pius pápa 1872 karácsonyán elmondott ünnepi beszéde indította el, amelyben a zsidókat mint Jézus ellenségéit s a materializmus terjesztőit élesen elítélte. A vádak nem voltak újkeletűek, a német birodalom centripártja az egyház ellen folyó „kultúrharcot” a zsidók művének igyekezett feltüntetni. (A „kultúrkampfoskodást” Istóczy is felvette a lajstromába.) A centripárt a zsidóságot a germánság és a kereszténység legfőbb ellenségének kiáltotta ki. Konstantin Frantz, neves publicista, *Der Nationalliberalismus und die Judenherrschaft* című könyvében a liberalizmust „a zsidók és zsidóbérencek kínos szüleményének” nevezte. A német egyházi sajtó Németország „elzsidósodásáról” cikkezett. (Istóczy *12 röpiratában* „Az elzsidósodott Magyarország”-ról írt tanulmányt.) A *Germania* című lap – nálunk a *Magyar Állam* a megfelelője – a zsidó bankok és kereskedők bojkottjára szólított fel. A német parlamentben Bernard Oppenheim hirdette, hogy a liberalizmus lehanyatlott, hogy a zsidóság idegen elem a nemzet testében, hogy az 1873-as nagy gazdasági válságot a zsidó szélhámosság okozta. (Istóczy szóhasználatában: svindli, krach, kagal...) Adolf Stöcker a szociális jelszavakat összekapcsolta az antiszemitizmussal, így akarta meghódítani a munkásságot; nem sok sikerrel. Annál nagyobb eredményt ért el az alsó-középosztályban; mint már említettük, a helyét kereső, gyarapodó, de a kulturális értékek után még bizonytalanul tapogatózó polgárságot könnyebben lehetett „vészes térhódítással” és „felforgató zsidóliberalizmussal” riogatni. A minisztérium által jóváhagyott iskolai tankönyvekben a zsidókat „az isteni jellel megbélyegzett, testvérgyilkos” Kainhoz hasonlították, a torna- és harcos egyesületekben egyre gyakrabban hangzott fel a jelszó: „Juden raus!” Kávéházakban, vendéglőkben, nyaralóhelyeken megjelentek a táblák: „judenrein”. (Fordítsuk „zsidómentes övezet”-nek?) August Mommsen, bár nem értett egyet az antiszemitizmus szélsőséges megnyilatkozásaival, elítélte a zsidók „destruktív” magatartását, s a probléma megoldását abban látta, ha a zsidók „levetik sajátságait és keresztényekké válnak”. (A magyar Herman Ottó is hasonló nézeteket vallott.) Egy Ernst Henrici nevű német tanító, akit éppen antiszemita nézetei miatt később megfosztottak tanári állásától,

lázító röpiratokat fogalmazott, amelyben a „zsidóemancipáció” azonnali megszüntetését követelte. (Lásd Istóczy *12 röpiratát* és az általa megfogalmazott „vasvári kérvény”-t!) Ezek az eszmék, nézetek, kifejezések később szinte tükörfordításban jelentek meg a hazai hírlapokban, könyvekben, parlamenti beszédekben. A német kormány igyekezett megfékezni a túlkapásokat. Frigyes Vilmos trónörökös kijelentette: „az antiszemitizmus a század szégyene és a nemzet gyalázata”, Augusztá császárné szintén elítélte a zsidóellenes izgatásokat. III. Frigyes császár és kancellárja, Bismarck soha nem adta tanújelét antiszemita érzelmeknek, de mivel a szabadelvűséget mindketten elleneztek, mondván, az gyengíti a kormány erejét, ezért szívesen fogadtak minden szervezkedést – így az antiszemitákét is –, amely a liberalizmus ellen lépett fel. Érdekes, hogy a Habsburg-házban hasonló volt a szereposztás: a király – bár erről nyilvánosan sohasem beszélt – állítólag rokonszenvezett az antiszemitizmussal; Erzsébet királyné és Rudolf trónörökös elítélte azt. A németországi antiszemita hullám 1882-ben kissé lecsillapodott, ez idő tájt érkeztek meg Nyugat-Európába az oroszországi pogromok elől menekülő zsidók első csoportjai. Az üldözöttek védelmére nemzetközi bizottságok, segélyszervezetek alakultak. 1882. január 2-án Londonban nagy népgyűlést tartottak, amelyen a résztvevők követelték, hogy az angol kormány járjon közbe az orosz zsidók érdekében. Franciaországban Victor Hugo vette kezébe a menekültek ügyét. A nemzetközi tiltakozás egy időre lehűtötte az antiszemita szenvedélyeket; a szél elült, de a fölkorbácsolt víz még háborgott: ezek az utóhullámok (hajós nyelven: „döghullámok”) érték el Magyarországot 1882 februárjában-márciusában.

A szomszédos Ausztriában német mintára szerveződött a politikai antiszemitizmus. Az 1870-es évek közepén itt is a katolikus egyház adta meg a vezérszólamot: Rauscher bécsi hercegprímás pásztorleveleiben a zsidóságot kiáltotta ki minden társadalmi baj okozójának, az egyházhoz közel álló körök a hírlapi polémiákban főként a liberalizmusra zúdították az ösztüzet. Nálunk a *Magyar Állam* közölt efféle dörgedelmeket: „A vérszívó liberalizmus vámpírja... (Cím!) A szabadkőművesség, mint minden dögvézszerű, ragályos betegség, elárasztó gyorsasággal terjedt szét a világ kerekéségén. A szabadkőművesség szülte és növelte naggyá a liberalizmust. A liberalizmus pedig szüli a szocializmust és a

kommunizmust. És ezen titkos gyökérből hajt ki a nihilizmus.” Ausztriában különösen könnyen lehetett a liberalizmus ellen agitálni, mert a közvélemény meg volt győződve róla, hogy ezen elvek zászlaja alatt sorakozott csatarendbe a szláv (cseh és lengyel) arisztokrácia, s kaparintotta kezébe a hatalmat a Monarchia föderációs kormányzatában (az 1879-es választásokon 179 szláv és csak 174 német képviselő került a parlamentbe). 1880. július 2-án alakult az osztrák Schulverein (iskolamozgalom), amely fő feladatának tekintette, hogy Ausztria vegyes ajkú tartományaiban német iskolákat létesítsen. Az iskolamozgalom később áttért Németországra is: az 1881-es berlini alapítványi nyilatkozat szerint legfontosabb céljuk, hogy „ébren tartsák a németek együvé tartozásának érzését”. A kisebbségbe került, „elnyomott” osztrák-németeket könnyen bele lehetett hajszolni a „nagynémet” vágyakba. Innen pedig már csak egy lépés a Juden raus! A zsidó származású osztrák politikus, Georg von Schönerer igen találékonyan össze is kapcsolta a két ideológiát: az osztrák-nagynémet nacionalizmus és a politikai antiszemitizmus programját tűzte zászlajára. Georg von Schönerer pragmatikus politikai kalandor, egészen másféle, mint az „elvhű”, teoretikus és aszketikus Istóczy. Apja, Mathias Schönerer a Rothschildok vasútépítési vállalkozója volt, aki nagy vagyont gyűjtött, s ezt fiára hagyta. Schönerert 1873-ban választották képviselővé, de erőszakoskodása miatt négy havi fegyházra, valamint nemesi címének és képviselői mandátumának elvesztésére ítélték. Népgyűlések botrányhőseként szerepelt a hírlapokban. „Legfőbb célom – írta egyik cikkében – a zsidók befolyásának megszüntetése az élet minden területén.” Miként Németországban Stöcker, ő is arra törekedett, hogy szociális jelszavakkal nyerje meg a munkásokat. Az *Egyetértés* bécsi levelezője ott volt egy ilyen munkásgyűlésen, lapjában így számolt be élményeiről: „A zsidóellenes mozgalom, mely Schönerer lovag égisze alatt az osztrák fővárosban megindult, erős oppozíciót keltett. A bécsi munkások, kikre leginkább számítottak a mozgalom vezetői, tegnap gyűlést tartottak és kijelentették, hogy nekik semmi közük az antiszemitizmushoz, mert egyetlen ellenségük a tőke, mely internacionális és felekezet nélküli. A rendőrség képviselőjének többször meggyűlt a baja a túlságosan is heves felszólalókkal. Az egyik szóló kereken kijelentette, hogy ők bizony nem kaparják ki Schönererék részére a sült gesztenyét. A rendőrbiztos megvonta tőle a szót, amikor azt emlegette, hogy az

antiszemita szabadon terjeszthetik bujtogató irataikat, s ha elítélik is őket, legfeljebb öt forintnyi pénzbírságot fizetnek velők, míg a munkásokhoz intézett felhívások szerkesztőit börtönbe vetik. Erre aztán óriási rendetlenség támadt. Az elnök utóbb arra a naiv kérésre fakadt, hogy legyenek szívesek a tisztelt munkás urak nyugtalankodó szomszédait kivezetni.”

Oroszország „zsidóügyi politikájában” effajta kedélyességek nyomát sem találjuk. Amikor Ignatiev gróf került a belügyminiszteri székbe, az antiszemitizmus állami szintre emelkedett. Ignatiev egyformán gyűlölte a németeket és a zsidókat: mindkét „idegen kultúra” ellen irtóháborút hirdetett. III. Sándor cár elhitte mindenható belügyminiszterének, hogy a forradalmiság és a nihilizmus szellemét főként a zsidók terjesztik az országban. Ignatiev a cár jóváhagyásával 1881 őszén körlevelet bocsátott ki, amelyben pontokba szedve felsorolta, milyen törvényekre lenne szükség, hogy végre megrendszabályozzák a zsidókat. 1. Tiltassék meg nekik a szeszesitalok gyártása és árusítása. 2. Minden faluból és kisebb mezővárosból még a nem szeszesitalokkal kereskedők is elűzendők; kivéve, akikért a helytartóság kezességet vállal. 3. A kiűzött zsidók a Kaspi-tenger mellett, erre kijelölt helyeken telepedjenek le, s ott csak földműveléssel foglalkozzanak. A körlevélből később, 1882 májusában törvény lett. De már ezt megelőzően, miután napvilágot láttak Ignatiev javaslatai, a zsidó és nem zsidó lakosság körében nagy nyugtalanság támadt. A tervezett állami intézkedések fölbátorították az antiszemita érzelmű rétegeket, főként az elszegényedett parasztságot és a lezüllött kispolgárságot; megtámadták a zsidó boltokat, kifosztották, majd felgyújtották őket. A zsidók a fenyegető rendelkezések hatására, az üldözések elől ide-oda vándoroltak az országban, többen visszamenekültek a gettókba, mások nyugat felé vették útjukat. Ignatiev körlevelének nem is a kitelepítésekre vonatkozó része volt a legveszélyesebb, hanem az, hogy az antiszemita zavargások okául egyértelműen a zsidók kártékony tevékenységét jelölte meg, s ezzel mintegy fölmentette az önkéntes „zsidóbüntetések” szervezőit. A legvéresebb pogromot 1882 húsvétján rendezték Oroszország déli részén, egy Balta nevű kis kereskedővárosban. A hír csak késve, április 22-én érkezett Budapestre, mert az orosz távíróhivatalokban hírzárlatot rendeltek el: nem továbbíthattak olyan tudósításokat, amelyek a baltai vérengzésről szóltak. Az *Egyetértés* kijevei levelezője csak kerülő úton tudta eljuttatni táviratát a

budapesti szerkesztőségbe. „Elszomorító képet mutatott a zsinagógában összezsúfolódott szerencsétlenek tömege. Három nap óta mit sem ettek. Ott ült a többi között egy fiatal anya, csecsemővel a karján, körülötte négy apró gyermek siránkozott. A férfiak halványak, mint a kísértetek, hajuk, szakálluk össze-vissza volt tépve. Többen közülük megsebesültek.”

A hazai lapok többsége az együttérzés hangján tudósított az eseményekről. Politikusaink és hírlapíróink jogos büszkeséggel állapíthatták meg: Magyarország békés, nyugodt sziget a körülöttünk dúló antiszemita áradatban. Tény, hogy a környező államok közül mi kezeltük a legliberálisabban a „zsidókérdést”. Ezt még Istóczy is elismerte, igaz, sajnálkozva, álhumanizmussal, álliberalizmussal és szüklátókörséggel vádolván „közéleti férfiainkat”. Újra emlékeztetnünk kell azonban arra: éppen ez idő tájt tárgyaltak Budapesten a Rothschild-konzorcium képviselői, hogy előkészítsék a nagyszabású bankügyletet, a „rente konverziót”, melynek során a magasabb kamatozású állami kötvényeket alacsonyabb kamatozásúakra cserélik, hogy ezzel is csökkentse a magyar állam eladósodását. A kormánynak tehát a szó szoros értelmében létérdeke volt, hogy – főként Nyugat-Európában – minél szélesebb körben nyilvánvalóvá tegye: liberális „zsidópolitikát” folytat. Amikor a konzorcium képviselői Wahrmann Mór országgyűlési képviselő vezetésével felkeresték Tisza Kálmánt, hogy köszönetet mondjanak a „zsidókérdésben” tanúsított magatartásáért, a miniszterelnök a következő szavakkal válaszolt: „Nincs mit köszönnie az uraknak, mi itt egy szabad országban élünk.” A magyar kormány törekvése olyannyira sikerrel járt, hogy az oroszországi pogromok elől menekülők nagy része Magyarország felé vette útját. Ez azonban később társadalmi feszültségeket okozott, hiszen a menekültek befogadása, letelepítése egyáltalán nem volt könnyű feladat, már csak azért sem, mert a hazai közvélemény gyanakvással fogadta a toprongyos vándorokat, s az is igaz, hogy ebben a gyanakvásban osztoztak a hazai zsidóság már régóta itt élő, asszimilálódott rétegei is.

A bevándorlással szembeni tiltakozás nem új keletű. Kölcsey Ferenc már 1830-ban szót emelt a galíciai menekültek korlátlan befogadása ellen; szerinte a Szatmár megyei jobbagység elszegényedését a zsidóság túlságos elszaporodása okozta. Amikor pedig „az elvi liberálisok az emancipáció dicső külföldi példáira” hivatkoztak,

Széchenyi, kissé nyersen, azzal felelt, hogy „angol, francia könnyen lehet liberális, mert ha egy palack tintát tölt is az ő nagy tavába, azzal a tó vize meg nem romlik, de ha magyar levesbe öntjük a palack tintát, az ugye élvezhetetlenné válik”. Széchenyi azt jósolta, „ha a liberális emancipációt végrehajtjuk, egy zagyvalék nép leszünk”. Dessewffy Aurél 1840-ben elmondott beszédében támogatta ugyan Eötvös József emancipációs javaslatát, de követelte, ezzel párhuzamosan hozzanak radikális bevándorlási törvényt is, amely „a bevándorlók vagyona, erkölcsisége s valamely mesterségi ügyessége iránt kezességet nyújtson, mert különben elárasztandja az országot a koldus zsidók sokasága, ami pedig sem a magyarságnak, sem a honi zsidóságnak nem érdeke”. Amikor pedig oly sok hányattatás után, 1866 februárjában az emancipáció elérhető közelségbe került, Deák Ferenc parlamenti beszédében helyesli ugyan, hogy a politikai jogokat mindenkinek meg kell adni „valláskülönbség nélkül, ideértve az izraelitákat is”, de hozzáteszi: „ezzel párhuzamosan óhajtok egy bevándorlási törvényt is, nemcsak a Mózes vallását követőkre, de minden bevándorlóra”. Tudjuk, hogy az 1867-es XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúsítását minden bevándorlási korlátozás nélkül fogadta el. Szekfű Gyula okfejtése nyomán azóta is többen állítják, hogy az antiszemitizmus magyarországi elterjedésében a „túlságosan liberális” bevándorlási politika nagy szerepet játszott. Teleki Pál, aki első miniszterelnöksége idején, 1921-ben, közvetlenül Szekfű *Három nemzedékének* megjelenése után amerikai körutat tett, arra a kérdésre, hogy létezik-e Magyarországon antiszemitizmus, így válaszolt: „Hiba lenne azt gondolnunk, hogy a valóban meglévő és Magyarországon még mindig létező zsidóellenes mozgalom a zsidó vallás és általában a zsidóság ellen irányul. Ha történészként kellene ezt jellemezni, akkor inkább »Galícia-ellenes mozgalom«-nak nevezném. Sokkal inkább a bevándorlással és a nemzet ellen forduló külföldiek csoportjával szembeni ellenállás kérdése ez. Túl későn ismertük fel a bevándorlás veszélyeit.”

A Galícia-ellenes mozgalom gyökerei Szekfű tanulmányának megjelenésénél is korábbra nyúlnak vissza. Bartha Miklós 1901-ben tetté közzé *Kazárföldön* című útleírását, amelyben a Magyarország északkeleti részén, Bereg vármegyében tapasztalt gazdasági és társadalmi feszültségeket írta le. A helyi lakosok: a ruténok nyomorúságáért elsősorban a Galíciából bevándorolt zsidókat tette felelőssé, akiket

„kazároknak” nevezett. Rajokban jöttek, állította róluk a lendületes tollú publicista, „hátukon batyuval, a kezükben hamis mérleggel, a hordójukban mérgezett pálinkával”. Bartha, a tárgyilagosság okán, óvott attól, hogy a „galíciai kérdésből zsidókérdést csináljunk”; a zsidó vallású magyarokat pedig felszólította, hogy határolják el magukat a „kazároktól”. A galíciai bevándorlók magyarországi térhódítását sokáig általánosan elfogadott történelmi tényként kezeltük. Érdekes azonban közelebbről is megvizsgálni a statisztikai adatokat. Kovács Alajos 1922-ben publikálta *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című művét, amelyből – bár egyértelműen antiszemita értékeléseket tartalmaz – világosan kiderül, hogy a magyarországi zsidóság száma 1870-1910 között nemcsak hogy nem növekedett, hanem csökkent. A szerző a statisztikai adatokat összegezve megállapítja: „1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat”.

Csak az a kérdés, akkor miért terjedt el mégis a „Galícia-ellenes mozgalom”? A későbbi történelmi események magyarázatot kínálnak: „A háborús vereség, a történelmi Magyarország szétzúzása és a kommunista Tanácsköztársaság okozta sokk hatása alatt az akkori magyar történészek és politikusok a galíciai kérdést illetően nem is a történelmi igazságot keresték, hanem sokkal inkább egy olyan bűnbakot, amelyet a régi Magyarország összeomlásáért veszélytelenül és következmény nélkül felelőssé lehetett tenni.” Már Szekfű is utalt rá, hogy „nagyfokú méltánytalanság volna, ha a már bennlakó, honos zsidóságnak rónánk fel vétkéül, hogy a galíciai bevándorlást meg nem akadályozta”. Szekfű szerint a felelősség elsősorban a Tisza Kálmán és a „bihari nemesurak” vezette parlamentet terheli, amely nem tudott elszakadni a „kiüresedett liberális elvektől”, s ezért nem korlátozta a galíciai bevándorlást. Egyébként a bevándorlás méreteinek eltúlzásában valószínűleg szerepet játszottak azok az együttérző tudósítások is, amelyek sorra jelentek meg a magyar lapokban a „muszka menekültekről”. Szekfű két részre osztja a magyarországi zsidóságot: egyrészt a már asszimilálódott „jó” zsidókra, másrészt a Galíciából érkező „kaftános rosszakra”, utóbbiaknak azt is a szemére veti, hogy túlságosan gyorsan akarnak megmagyarosodni, „összetévesztik a halhatatlan lelket a mulandó, színét váltó külsővel”. Szekfű sorra véve a környező országokat, azt bizonygatja, hogy a „zsidókérdés” sarkköve: a bevándorlási politika. Szerinte éppen azért, mert

„Németország, Ausztria, Magyarország a liberalizmus jegyében tartózkodott a bevándorlás mindennemű korlátozásától”, e három országban van zsidóprobléma”. Eszerint Oroszországban és Romániában, ahol kemény politikai intézkedéseket hoztak a zsidók ellen, *nincs*? Ez az egyik leggyengébb láncszeme Szekfű érvelésének. Ő azt állítja, hogy az 1880-as években, és később, azért lett „zsidóprobléma”, mert a Tisza Kálmán-féle nyárspolgári, álliberális nemzedék nem rendszabályozta meg idejében a zsidókat. A másik bűn pedig, amit szintén ez a nemzedék követett el, mondja Szekfű, az emancipáció serkentése. Talán éppen ezen állítások fordítottja igaz; az oly sokat szidott, obstrukciókkal szabdalt Tisza-féle parlamentnek éppen a liberalizmus volt az egyik legfontosabb értéke. Az 1880-as években még elképzelhetetlen lett volna, ami később elfogadott gyakorlattá vált, hogy a magyar parlament a zsidók (és bármilyen más vallású vagy nemzetiségű csoportok) ellen megkülönböztető intézkedéseket hozzon, például a „vasvári kérvény” hatására eltörölje az emancipációt. Az antiszemitizmus érzelmi kérdés maradt, ami nem azt jelentette, hogy ezek az érzelmi felhangok, mint a lassan ható idegmérgek, ne roncsolták volna a társadalom egészséges ellenálló képességét; igenis roncsolták, s ezzel végső soron elősegítették a politikai antiszemitizmus vírusának elszaporodását.

Mikszáth parlamenti tudósításaiból még kedélyesség és társadalmi béke sugárzik. Megtudhatjuk, hogy Istóczy a folyosón „akárhányszor kitért Wahrmannnak”, s az „antiszemiták sem olyan rettenetesek, mint aminőnek a Lipótvárosban képzelik”. Amikor pedig Istóczy 1878-ban elmondta híres „palesztinai beszédét”, amelyben azt javasolta, hogy a magyarországi zsidókat telepítsék ki Palesztinába, a képviselők nem mutattak különösebb érdeklődést, sokan kivonultak a büfébe, csak Wahrmann Mór figyelt feszülten, amit sokan elég különösnek tartottak, s ezért, mikor a lipótvárosi képviselő szólásra jelentkezett, többen visszaszivárogtak az ülésterembe. Wahrmann ezt mondta: „Semmi kifogásom nincs az ellen, hogy mi, zsidók, ősi földünkön államot alakítsunk, de azt már most kijelentem, hogy én itt maradok köztetek – palesztinai követnek.” Ezután terjedt el az a mondás Wahrmannról, hogy szemüvegét és élceit sohasem felejtette otthon. Hasonlóan kedélyes anekdoták azok is, melyeket valószínűleg Szabolcsi Miksa fiatal, zsidó származású újságíró – az asszimiláció lelkes híve – terjesztett. (Később, a nagy perben ő lesz Eötvös Károly

egyik leghűségesebb s leghasznosabb segítőtársa.) Az egyik történet így szól: néhány zsidó – vagy maga Szabolcsi Miksa? – a következő táviratot küldte Istóczynak: „Purim ünnepünk alkalmából poharat ürítünk az ön egészségére, minthogy *megmagyarosodásunkat* éppúgy szívből óhajtjuk, mint ön.” Istóczy – állítólag – nagyon szégyellte a táviratot, a zsebébe dugta, s a világot sem mutatta volna meg senkinek. A másik anekdota szerint egy vidéki gimnázium zsidó hallgatói Istóczyt kérték fel irodalmi önképzőkörük tiszteletbeli elnökének, aki a fölkerést „ízetlen tréfának” minősítette, s visszautasította. Való igaz, ezekből a történetekből békebeli kedélyesség sugárzik; íme egy társadalmi pillanat, amelyben nincs szükség bűnbakra; de azért az nem kétséges, ha eljön majd az ideje, kik lesznek ezek.

A mielőbb „megmagyarosodó zsidó” délibábos idillje egyelőre elfedi a társadalom mélyrétegeiben halmozódó feszültségeket. Szekfű azt állítja, hogy a rosszul végrehajtott jobbágyfelszabadítás, az elhibázott gazdasági reformok és az elemi csapások tönkretették a kis- és középbirtokos nemességet, s a dobra került régi birtokok főként zsidó kézre jutottak, mivel elsősorban ők foglalkoztak kereskedelemmel, s így ők rendelkeztek forgótőkével. Az arányok érzékeltetésére az „elvi liberális” Beksics Gusztáv 1884-es statisztikai összeállításából idéz. „A köznemesség ősi hajlékaiban, a vármegyékben, az eddigi nemesi birtoknak néhol a fele, néhol harmada, de legalábbis negyede nem régi nemesé többé, hanem a 48 és 67 óta fölszabadult zsidóságé.” Nem tudjuk, hogy Phóm Simon, aki Ónody birtokát vásárolta meg, vajon Galíciából menekült-e, de az biztos; hogy sokan, főként a kárvallottak, a galíciai bevándorlás és a régi nemesi birtokok zsidó kézre kerülése között összefüggést láttak.

A Szekfű és Teleki által emlegetett Galícia-ellenes mozgalom és Kovács Alajos statisztikai adatai csak úgy hozhatók közös nevezőre, ha föltételezzük: jelentős lehetett az oroszországi pogromok elől menekülő magyarországi bevándorlók száma, de még jelentősebb a kivándorlóké. Ha ez idő tájt abszolút értékben nem növekedett is a magyarországi zsidóság száma, néhány látványos akció esetenként ellenük hangolta a közvéleményt. Az egyik ilyen látványos akció Eugène Bontoux francia bankár nevéhez fűződik. Bontoux-t az osztrák déli vasút igazgatójának nevezték ki, s ekkor a Rothschild-csoport támogatásával merész spekulációkba bonyolódott. Az 1873-as

nagy gazdasági válság során, amelyet, mint tudjuk, szintén a „zsidók szélhámossága” okozott, vagyonának legnagyobb részét elveszítette. Ezután visszatért Párizsba, szembefordult a Rothschild-házzal, s 1878-ban megalakította az Union Générale-t, amelynek az volt a célja, hogy a katolikus egyház és a hívek vagyonát tömörítse a szabadgondolkodók és a zsidók ellen. A nagy nemzetközi pénzügyi intézet ügynökei bejárták egész Európát, Magyarországon is sikerrel tevékenykedtek. Bontoux később a Rothschild-csoporttal szemben vereséget szenvedett, sikkasztott, s ezért öt évi fogságra ítélték, de a büntetés elől külföldre szökött. 1882 tavaszán a zsidóellenes „Bontoux-láz” itthon éppen a csúcspontjára jutott.

Az antiszemita felhangok ellenére, a korabeli lapokból kibontakozó összkép alapján arra következtethetünk, hogy a honi zsidóság elválaszthatatlanul összefonódott az 1867-es kiegyezést követő gazdasági föllendüléssel; vállalkozó kedvük, mozgékonyosságuk és jelentős pénztőkéjük miatt közvetítő szerepet tölthettek be az ország életében. Igaz, később éppen a „kapitalizmus szálláscsinálóiaként” ítélték el őket, mert hiányzott belőlük az összetartó erő, az a „szilárd gerinc, minő korábban, a rendi korszakban, a vagyoniilag független, művelt középnemességben megvolt” (Szekfű kedvelt szófordulatát, a szilárd gerincet, csak később cicomázták föl a „népnemzeti” pántlikával). Vajon kik is azok az „érintettek”, akik az 1880-as években Magyarországon „az érzelmi zsidóellenességet” szították? A történelmi tablókép tanúsága szerint mindenekelőtt a birtokát és hatalmát veszített dzsentri, aki – Szekfű szerint – nem hajlandó arra, hogy „lemondva a cifranyomórúságról visszatérjen az ősi földhöz”. Ő az, aki – Krúdy szerint – vidéki kávéházak széttört tükörcserepei között, a hajnal savanyú szivarfüstjében, egy szál cigány hegedűkíséréte mellett várja élete jobbra fordulását. Ő az, aki a németországi és oroszországi példák nyomán a zsidók radikális visszaszorítását várja a kormánytól, mindhiába. Ő az, akit elbűvöl egy haragos tekintetű, széles homlokú, sűrű szemű lovag, aki oly fanatikus hévvel ostromozza a „kufárokat”...

Ónody és Istóczy szövetségéhez hamarosan csatlakozott Verhovay Gyula hírlapíró is. Ha áttekintjük a mozgalom nemzetközi szereposztását, akkor a hasonlóság okán mindjárt az osztrák Schönerer lovag jut eszünkbe. Verhovay is ízig-vérig politikai kalandor. A Bosznia és Hercegovina megszállását követő tiltakozáshullám

dobta a felszínre: a „török testvér” érdekeit védő, főként egyetemistákból és fiatal értelmiségiekből álló csoport egyik vezetője lett. A törökpárti mozgalom a korszak jellegzetes tünete: éppúgy a függetlenségi párt balszárnyán keletkezett, mint az antiszemitizmus. Mindkettő a függetlenségi eszme „káros kifolyásának” is tekinthető, s miként arra Barabás Béla, a párt alelnöke emlékirataiban rámutatott, e két csoport megerősödése a „véresszájúak utcai uralmához vezetett”. Érdekes, hogy a törökpártiak és az antiszemita táborában többnyire ugyanazokat a „státuszférfiakat” találjuk, ez azonban nem feledtetheti a két mozgalom közötti ideológiai különbségeket. Bár mindkét mozgalom erősen politikai töltetű, azért a „tudományos alapok” sem hiányoznak. A törökpártiak az ugor-török háborúnak nevezték, őstörténeti vitából merítették a muníciót. Budenz József és Vámbéry Ármin a magyar nép eredetéről cserélt eszmét: nyomukban az ugor párt a finn-ugor eredetért szállt síkra, míg az ellentábor a török rokonságért kardoskodott. A nagy küzdelemben senki sem vette észre, hogy nyelvi és kulturális örökség között egyáltalán nem olyan áthidalhatatlan az ellentét, mint azt a harcos hitvitázók hirdették; másrészt a török rokonsági szál a zsidó hitű kazárokhöz vezetett, akikkel őseink hosszú ideig közös államalakulatban éltek; Levedi magyar fejedelem kazár hercegnőt vett feleségül; egyszóval ez a balkáni pedigre kétes értékű lehetett egy kényes ízlésű antiszemita. Csakhogy a „véresszájúak” nem merültek ilyen tudományos mélységekbe, az utcán rövid, tömör érvekre (és bunkókra) van szükség: a törökpártiak tiltakoztak a békés, szemlélődő, halszagú atyafiság ellen, ők a maguk részéről a harcias, „államalkotó” török rokonokat választották, aminő Árpád apánk és népe volt, kik rabszolgájukká tették az itt élő szlávokat. A törökpártiak – nem minden politikai hátsó szándék nélkül – zajos tüntetéseket szerveztek a „testvéri törökök” mellett, akik befogadták a szegény bujdosókat: II. Rákóczi Ferencet és Kossuth Lajost, akik harmincöt darab corvinát küldtek vissza a magyaroknak, akik fogadták a magyar nép baráti követeit (a többi között Tóth Béla, a nagy anekdotagyáros is kint járt a szultáni udvarban). Boszniában és Hercegovinában megsértik a „testvérek” érdekeit, s ehhez háládatlanul a magyar kormány is segédkezet nyújt, hangzott a törökpárt érvelése; így jutottak vissza – némi történelmi kitéréssel – a politika „terére”.

Verhovay 1882. február 26-án, az általa alapított *Függetlenség* című lapban vezércikket írt, amelyben éles hangon támadta a kormányt. „A hercegovcnak és bosnyáknak is megvan a joga a szabadsághoz, éppúgy, mint Andrassy, Tisza és Jókai uraknak... Hja! Felelősség? Vagy nem halljuk Andrassyt, nem halljuk újra meg újra Tisza Kálmánt e szó mögé állni? Mintha a világ bármiféle felelősségi rendszerén belül is egy ember egy élettel felelhetne ezrek életéért! Majd az a miniszter verje először a mellét, hogy ő elvállalja az általa jóváhagyott vérontásért a felelősségét, ki bírni fogja a teremtés titkánál nagyobb titkot: feltámasztani a halottakat.” Verhovay általános igazságait nehéz lenne kétségbe vonni, de soraiból kihallatszanak a személyeskedés és a demagógia kellemetlen felhangjai is. Főként Jókaira, „az udvari dalnokra” haragszik, aki nem áttolta „második hazának nevezni Boszniát, s „oly lelkesedést csapott muszájból e haza mellett, hogy a márciusi napok lelkendezése ehhez képest olyan, mint kolompzó a harangzó mellett”. Verhovayt a *Felelősség* című cikkéért később bíróság elé állították, az országgyűlés pedig megvonta tőle a képviselőnek járó mentelmi jogot. A hivatalos álláspont szerint Bosznia és Hercegovina megszállását *stratégiai* okok indokolták: a honi védelem a forrongó Balkánon csak így tudta garantálni tengeri kijáratunk, Fiume biztonságát. Verhovay több, zajos, törökpárti rokonszenvtüntetést szervezett, amelyen betörték néhány nagyméretű ablakot és kávéházi kirakatot, összecsaptak a kivonuló rendőrökkel, de aztán elült a mozgalom, mert azt azért, török barátság ide vagy oda, mindenki belátta, Fiume biztonságát nem szabad veszélyeztetni.

Verhovay ezután a tizaeszlári vérvád nyomán kibontakozó népmozgalomhoz csatlakozott. Igaz, miként Istóczy vagy Ónody, ő sem volt mindig antiszemita. Korábban saját lapjában, a *Függetlenség*ben lelkesen hirdette a szabadelvű eszméket. 1880 márciusában Nagyváradon járt, ahol a tiszteletére rendezett banketten elragadtatással szólt a zsidók hazafiságáról, gazdasági és szellemi értékeiről, s elítélően nyilatkozott Istóczyról, ki „gyűlöletével sportot űz, s kit nem vezérel tisztességes szándék”; végül kijelentette, hogy „aki a zsidók ellen agitál, az nem hordja a szívében a haza javát”. Két év múlva már egészen másként ítélte meg a helyzetet. Az *Álarc korszaka* című önéletrajzi művében azt írja, hogy a tizaeszlári eset nyitotta fel a szemét; főként Ónodyval történt személyes találkozásai döbentették rá arra a politikai

és társadalmi feszültségre, amely az „oroszosági, asszimilációra képtelen, s gyűlöletesnek ismert zsidók bevándorlása miatt támadt az országban”. Kötelességének érezte, hogy leleplezze a „zsidóság vallási és faji összeröffenéseit, amelyek halálos veszedelmet jelentettek a magyarságra”. Az eszlári per idején gyakran közölte lapjában Ónody beszámolóit, hogy ezzel is elősegítse a „zsidó bünszövetkezet újabb és újabb rémtetteinek feltárását”. Amikor pedig a vádlottakat sok huza-vona után végül felmentették, hegyesre köszörült tollával egyenesen Tisza Kálmánt vette célba: „Magyarország miniszterelnöke sem csinált lelkiismeretet (sic!) abból, hogy felcsapott kerítőnek. Az elvérzett szűz leány mellé odafektette a zsidóság ágyába a lenyakazott szűz igazságot.” Verhovay vércsurgató stílusa sok előfizetőt és jó néhány sajtópert szerzett a *Függetlenség*nek; a sajtóüzlet virágzott. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Istóczy sohasem kedvelte igazán Verhovayt; nem tartotta „tisztavérű antiszemitanak”. Lehet, hogy a köpönyegforgató dilettánst gyanította benne, viszont Ónody östehetségét sohasem vonta kétségbe. Végül Istóczynak lett igaza: az „álarc lehullt”... Az történt, hogy a *Függetlenség*, amely mindig élen járt a jótékonyági akciókban, gyűjtést hirdetett Arany János szobrára, a 48-as honvédek emlékművére és a bukovinai csángók hazatelepítésére. Csak később derült ki, hogy az összegyűlt pénz nagy részét Verhovay elsikkasztotta (ő maga az effajta magatartás képviselőit a „hétköznapi élelmesség vezérgörényei”-nek szokta nevezni).

A történelmi tablókép fölöttébb hiányos lenne, ha nem emlékeznénk meg egy másik „érintettről”, a nagy per fiatal, ambiciózus vizsgálóbírójáról, Bary Józsefről, akinek szintén a „zsidó bünszövetkezet” törte derékba ígéretesen induló pályáját. Természetesen ő is „feszítsd meg”-et kiabál a kórusban. Emlékiratában, amelyet Püski Sándor kiadója, a *Magyar Élet* jelentetett meg egymás után többször is, megismétli a már sokszor hallott vádakát: azt állítja, hogy Romániában azért nincs antiszemitizmus, mert a román kormány 1878-ban ellenállt a berlini kongresszuson, s „nem hagyta magára erőszakolni a zsidók emancipációját”, amiből logikusan következik, hogy a németországi, ausztriai és magyarországi zsidóellenes hullámot kizárólag a „galíciai beözönlés” okozta. Azt írja: „1882 tavaszán a vármegyék közgyűlésén nem hangzott el egyetlen antiszemita kifakadás sem. Liberalizmus és filoszemitizmus minden vonalon. Állíthatja-e jóhiszemű ember, hogy a tiszzaeszlári per megindulása idején volt

antiszemitizmus Magyarországon? Nem állíthatja.” Első pillanatban úgy látszik, mintha Bary elfeledkezne Istóczy és Ónody általunk is idézett parlamenti beszédeiről. De nem! Csak az a véleménye, hogy „amikor a tiszzaeszlári per keletkezésének idején a magyarországi zsidóság a parazita kazár söpredéknek nyújtotta segítő jobbát, akkor már semmi szükség nem volt arra, hogy Istóczy zsidóellenességet szítson. Amit ő hét évi szívós munkával elérni nem tudott, azt megcsinálták maguk a zsidók: a jórészt e söpredékből kikerült véres bünténnyel gyanúsított vádlottakkal vállalt szolidaritásukkal.” Kovács Alajos statisztikai adataiból tudjuk, hogy a „galíciai beözönlés” csúcspontja nem a XIX. század végére, hanem az elejére esik. De abban is téved Bary József, hogy a magyarországi zsidók egységesen kezet nyújtottak volna a "galíciai menekülteknek". Számos példa bizonyítja, hogy a hazai zsidóság egyáltalán nem volt egységes a bevándorlás megítélésében. Azok a közösségek, amelyek tagjainak többsége Morvaországból vagy Ausztriából származott, óvakodott attól, hogy galíciai zsidót válasszon rabbinak. „A galíciaiak viselkedése ugyanis nem méltó egy rabbihoz; veszekedő természetűek, s a kultúrával szembeni gyűlöletük elutasítást váltana ki”, hangzik a pesti zsidók állásfoglalása. Amikor Kossuth 1848-ban félreérthetetlenül asszimilációt és vallásreformot követelt a politikai emancipáció áráként, ezzel megkezdődött a hazai zsidóság kettészakadása; a folyamat az 1868-as zsidó kongresszuson fejeződött be: a vallásreformok hívei és az ortodoxok élesen szembefordultak egymással. A magyarországi zsidóságon belüli mély vallási és szociális szakadékot csak tovább szélesítették a galíciai menekültek. Az ortodoxok, akik főként a keleti megyékben éltek nagyobb számban, fölkarolták a menekülteket, az asszimiláció hívei viszont a „galíciai barbárság veszélyeire” figyelmeztettek. Bary azt írja a véres bünténnyel gyanúsított vádlottakról, hogy „jórészt a kazár söpredékből kerültek ki”. Ez nem igaz. Csak a „hullaúsztatással” vádolt tutajosok jöttek Galíciából, sem Svarc Salamon fővádlott, sem Sarf József másodrendű vádlott nem volt galíciai. Bary tagadta, hogy Tiszaeszláron rituális gyilkosság után nyomozott volna, ennek viszont ellentmond az a tény, hogy a nyíregyházi bíróság elé terjesztett vizsgálati anyaghoz mellékelte a „péri eset” részletes leírását.

Péren 1791-ben a Kutyakaparó csárda mellett halva találták Takács Andrist, Takács Istvánné zselléraszony 13 éves kisfiát. A gyermek a zsidó csárdásnénál

szolgált, ő küldte el azon a napon is a faluba, ahová már soha nem érkezett meg. Kihívták a tasnádi borbélyt, aki alaposan megvizsgálta a holttestet, de se vágásnak, se szúrásnak, se ütésnek, semmiféle erőszaknak nem talált nyomát. Véleménye szerint a kis Andris „sülyös” volt, este bizonyára több bort vagy pálinkát ihatott, a daganat megindult, s az fojtotta meg a gyermeket. Csakhogy Bydeskuthy Imre helybéli birtokos és alispán, meghallván a faluban terjengő pletykákat, nem nyugodott bele ebbe a magyarázatba, s néhány nap múlva kiásatta a hullát, hogy ő is megszemlélje. „Hiszen ez a gyerek kóser, kivették ennek a vérét”, mondotta volt némi bennfentes pajkossággal, s ezzel meg is szabta a bűnper további menetét. Érdekes, hogy a „koronatanú” ebben a perben, miként a száz évvel későbbiben is, a gyilkossággal vádolt család öt-hat éves kisfia volt. Valószínűnek látszik, hogy a tizaeszlári per „forgatókönyve” történelmi példák, főként a „péri eset” nyomán készült.

*

A népszerű kormánypárti élclap, a *Borsszem Jankó* 1882. február 26-i számában közzéteszi azt a „levelet”, amelyet Istóczy Győző, ellenzéki honatya Munkácsy Mihályhoz írt:

„Tisztelt Mester!

Ne vegye szerénytelenségnek, de azt kell mondanom, ön a vászon Istóczyja. Az ön művészete tendenciózus és az átkozott zsidó faj ellen irányul. Palesztina önnek az a palettina, amelyről vérengző színeit szedi, az emberiség piócáinak és Spinózáinak megbélyegzésére. Az ön Krisztusa végre a zsidó faj nagy bűnét ábrázolja, midőn nem átallotta megölni még Isten fiát sem. Mennyivel inkább tehát apró keresztény gyermekeket húsvétkor és felnőtt keresztényeket az egész esztendőben. Javaslom, következő képének tárgyát a jelenből merítse, címe pedig ez legyen: Az utolsó zsidó, Wahrmann Mór nyárson. Így teremthetjük meg vállvetve az igazi nemzeti művészetet, melynek reményében maradtam zsidószorító kéznnyújtással uraságod hű bajtársa: Istóczy Győző.”

Úgy látszik, a pamflet szerzője pontosan érzekelte azokat a társadalmi elvárásokat, amelyeknek a Mester mindig oly lelkiismeretesen igyekezett megfelelni; észrevette, hogy Magyarországon néhányan az igazi nemzeti művészet megteremtése

és a zsidók nyársra húzása között valami homályos összefüggést láttak, sőt, egyiket a másik föltételének tartották. A zsidóellenesség itthon még csak érzelmi húrokat pengetett, még nem lépte át a politikai határokat: Istóczy és néhány híve egyértelműen neveltségessé vált és vereséget szenvedett a parlamentben, de főként osztrák és német mintára szerveződött már a hevesebb antiszemitizmus, amely nem elégedett meg azzal, hogy a zsidók vészes térhódításával, a Galíciából menekülő söpredék beözönlésével, a felforgató zsidóliberalizmus rémével riogassa a polgárokat; ennél már elementárisabb, zsigerekbe markolóbb, véresebb érvekre volt szükség: „biblikus képekre”, amelyek az istengyilkos zsidókat ábrázolják, amint „feszítsd meg”-et kiáltoznak, meg azt, hogy „az ő vére rajtunk és a mi magzatainkon”; régi képekre, amelyeken a gyilkos zsidók apró keresztény gyermekek vérért veszik húsvétkor. Még mielőtt a tiszaezlári cselédlánykának bármi baja esett volna, néhány parlamenti képviselő lázas álmaiban már megint földerengett a rituális gyilkosság képe.

1882. május 19-én még csak elkezdődtek a kihallgatások, amikor Pesten már zakatoltak a *Magyar Állam* másnapi számát készítő nyomdagépek, amelyek hírül adták, hogy Tiszaezláron megismétlődött az 1791-es péri eset. A „hír” arra a „tanúvallomásra” alapult, amelyet Sarf József 13 éves fia *egy nappal később*, május 20-án éjjel tett Recsky András csendbiztosnak. A vallomás szerint a gyermek a kulcslyukon át (!) látta, amint Svarc Salamon metsző Solymosi Eszter vérért vette. Május 23-án Ónody Géza parlamenti beszédében a napirenden lévő téma, Bosznia megszállása ellen tiltakozott, de egy váratlan fordulattal bejelentette, hogy abban a községben, amelyben lakik, állítólag az ortodox zsidók vallási szertartásaik parancsára megöltek egy 14 éves keresztény leányt; majd hozzátette, ő ugyan nem ismeri a Talmudot, de Istóczy képviselő úr bizonyosan igen, s az esetre nézve felvilágosítást is tud adni. Az elnök figyelmeztette Ónodyt, hogy maradjon a tárgynál, mert az „ortodox zsidók és a Talmud Bosznia megszállásával semmiféle összefüggésben nincs”. Ónodyra hatott a figyelmeztetés, s visszavonult. Nem így Istóczy. Hosszú beszédében, a hozzá intézett levelekből vett idézetekkel azt bizonygatta (úgy látszik, antiszemita körökben az „olvasói levél” már ekkor kedvelt műfaj volt), hogy Szabolcs vármegyében „ezen átkos viperafajzat ellen”, a keresztény leány eltűnése miatt nagy az elkeseredés és az ingerültség. A képviselő úr szinte szárnyakat kapott: a zsidók

elleni kirohanásaiban – a mondanivaló minél érzékletesebb kifejtése érdekében – az állatvilághoz fordult. Metaforái ott nyüzsögtek a honatyák között: értekezett például a *keleti vándorpatkányról*, amely aljas módon kiszorította a *német házipatkányt* (a nagy Brehmben egyikük nyomát sem találjuk); mindenesetre a képviselő úr szerint éppen így „szorította ki a mozgékonyabb zsidó faj a bennszülött birtokos osztályokat, vagy legalább mind nagyobb tért foglal el mellettük”. Istóczy szerint „azelőtt az ily birtokból kiszorítások kard és tűz által történtek, ma zajtalanabban, udvariasabban – váltóval és *részvénnyel*”. Szerinte végre láthatóvá vált az átkos patkányfajzat igazi természete, s így talán a még habozó magyarok is tisztába jöhetnek a zsidókérdés valódi lényegével, s felhagynak azzal a káros gyakorlattal, hogy mikor ő a témát a legnagyobb komolysággal a magyar nemzet lábai elé hozza, szándékát egyesek nem átallják frivol nevetgélés tárgyává tenni. A képviselő úr úgy látja, hogy Tiszaeszlár lesz a zsidókérdés deus ex machinája, mondhatni *végső megoldása*. Ki kell üzni a zsidókat körünkből, hogy Európa végre a keresztény népeké legyen. Az elnök bágyadtan tiltakozott: Bár ő igazán nem kívánja a t. képviselő urakat szólásszabadságukban korlátozni, de nem szeretné, ha éppen ezen ház falai közül indulna ki egy vallásfelekezeti elleni igazgatás. Ez Magyarországnak és a magyar parlamentnek nem fog dízére válni. Az egyik képviselő ehhez még hozzáfűzte: Amit Istóczy állít, az olyan, mintha azt mondaná, „boszorkányok pedig vannak”. Istóczy azonban nem hagyta magát eltéríteni eszméitől: az Ónodyval kötött szövetség fölpezsdítette harci kedvét; újra és újra fölszólt; szavait „méregként adagolta az átkos viperafajzat ellen”.

A rituális gyilkosságnak áldozatul esett keresztény szűz rémtörténete tovább szította a zsidóellenes hangulatot, a lapok a helyszínre küldték munkatársaikat, hogy hiteles információkat szerezzenek, de érkeztek tudósítók a nagy nyugat-európai újságoktól is, akik egyre-másra küldték beszámolóikat Magyarország sötét, középkori, feudális, balkáni, hullabúzó... stb. állapotáról. A közéleti férfiak két egymásra fenekedő táborra szakadtak: liberálisokra és antiszemitákra. Az utóbbiak voltak kevesebben, de ők voltak a hangosabbak. Dúlt a sajtóháború, egymást érték a becsületsértési perek, s a párbajok. Végül is az eszlári vádlottakat felmentették, igaz, elégtételt sohasem szolgáltatnak nekik, s a hivatali hatalmukkal visszaélő vármegyei

alkalmazottakat sem vonták felelősségre. Talán érdemes megjegyezni, hogy tíz évvel később, a liberális eszmék hazájának tartott Franciaországban, Dreyfus kapitányt először halálra ítélték. De az is igaz, hogy őt viszont később nemcsak szabadon bocsátották, hanem fényes külsőségek között rehabilitálták is. Mai szemmel tekintve a száz évvel ezelőtti eseményekre, úgy látszik, mintha a tiszzaeszlári vérvád a tíz évvel későbbi *francia* nagy per kissé középkorias, „Balkán-ízű”, de azért szerencsés kimenetelű előjátéka lenne.

Hiába mentették fel azonban az eszlári zsidókat a gyilkosság vádja alól, az antiszemiták több hónapos, módszeres izgatása, a véres, hullabűzös rémtörténetek nem maradtak hatástalanok. A parlamentben újabb, a vasvári kérvényhez hasonló indítványt terjesztettek elő. Mezei Ernő hatásos beszédben tiltakozott. „Istóczy képviselő úr számítása beütött abban, hogy a falvak lakossága bekormozott arccal, baltákkal, füttykösökkel fölfegyverkezve bemegy a városokba s a boltokat betörni... Ha azt mondja a képviselő úr, hogy hiába mentették fel a zsidókat, mégis mindenki meg van győződve a rituális bűnről, hát csak annyit felelhetek, hogy volt idő, amikor a törvényszék nem is mentette fel a zsidókat ily vádak alól, mégis átszenvedték ezt az időt, hát át fogják szenvedni ezt a mostanit is, midőn ily vádak alól már felmentik őket... És ha valami hiányzott az új zsidó nemzedék neveléséhez, hát azt megadja éppen az antiszemita mozgalom: megtanulhatják, hogy ez a föld nem idillek hazája, hanem azt becsülni, azért érezni kell, azt mindenkinek elé kell helyezni. És jó lesz, ha a képviselő úr számol ezzel. Mert ha az antiszemitizmus jövőjéről táplált nagy ábrándjaiban úgy látja, hogy eljön az idő, amikor a zsidókat ki lehet közösíteni a nemzeti közösségből, meg lehet tagadni összeköttetésüket a nemzeti földdel, a nemzeti érzéssel, a nemzeti öntudattal, megkaphatja a feleletet: *J'y suis et j'y reste*. Nem tetszik ez a képviselő úrnak? Nem tud velük együtt élni, nem tudja őket megtúrni? Akkor most én fordítom vissza az ő szavát: tessék kivándorolni! Talán az elkeseredés nyilatkozik belőlem, de nem közönséges dolog az, ha az ember azzal a nyugodt öntudattal bír, hogy minden tevékenységében, egész életpályáján megszerezhetette embertársainak tiszteletét, s örökösen invekciókat kell hallania... Ha van valami értéke előttem annak, hogy a közéletben zsidónak nevezem magamat, hát éppen az, hogy hazámnak szolgálatába adhatom én is egész erkölcsi erőmet.”

A képviselők nagy többséggel elvetették a tapolcai kérvényt. A kormány ezután a vegyes házasságok engedélyezésére tett javaslatot. Ezzel a polgári házasság „egy nemét” kívánta meghonosítani, másrészt így akarta elejét venni a további zsidóellenes mozgalmaknak. Az alsóház megszavazta, a főrendiház katolikus-konzervatív többsége azonban elutasította a „zsidóházasságot”. Haynald Lajos püspök (akinek arcképét Munkácsy is megfestette) a „keresztények és zsidók közti házasságról szóló törvényjavaslat” ellen, Andrassy Gyula a javaslat elfogadása mellett érvelt. A főrendiház döntése az antiszemita befolyás erősödését jelezte.

1883. augusztus 4-én Pozsonyban zsidóellenes zavargás tör ki. A mintegy háromszáz főből álló tüntető csoport „Éljen Istóczy” kiáltásokkal a színház előtt gyülekezett, majd a vásártéren át a „zsidó utcába” vonult, ahol tizenkilenc üzletet kifosztott. Később annyira elfajultak az események, hogy az egész megyében statáriumot kellett kihirdetni. Budapesten augusztus 9-én rendeztek először zsidóellenes tüntetést. Ezen a napon szabályosan megostromolták a Kerepesi úton álló Fehér Hattyú szállodát, ahol Sarf József és családja szállt meg. Sarfék Amerikába akartak kivándorolni. A feldühödött tüntetők „Istóczy a vezérünk” kiáltásokkal, fejszékkel és vasbotokkal feltörték az ajtókat és ablakokat, kidobálták az utcára a szálloda bútorait, a pincéből sörshordókat gurítottak föl, csapra verték őket, „locsolkodtak és vedeltek”, közben a szomszéd aranyműves boltját is kifosztották. A „sörpuccs” (ahogy az egyik újságíró nevezte) egy óra hosszat tartott, háromszáz lépésre a csendőrlaktanyától. Thaisz „Lexi” főkapitány, a magyar úri középosztály egyik prominense – a *Pesti Hírlap* tudósítója szerint – „egy hadvezér nyugalomával, az utcasarokról nézte végig a pusztítást”.

AZ ESZLÁRI PASSIÓ

"Tiszaeszlár jókora parasztfalu Magyarországon", így kezdte Eötvös Károly, a nagy per védője, húsz év múltán a "hosszú, bonyolult és csodálatos" tiszaeszlári történet elbeszélését. "Lakosainak száma mintegy kétezer-hétszáz lélek. Tiszta magyar. A nagyobb és birtokosabb rész kálvinista. Földmíves gazda és földmíves munkás a népe. Van kálvinista és katolikus egyháza, temploma, papja s népiskolája. A

nép iskolázott, értelmes, önértékes, mint általában a síkföldi magyarság. Vannak benne zsidók is. Egyet-kettőt kivéve mind szegények, s helyi kiskereskedéssel foglalkoznak. A keresztény lakosság bizonyos régi, megszokott fensőbbiséggel nézi le a zsidót, de vele emberemlékezet óta barátságos, bensős, jó viszonyban áll."

1882. április 1-én, szombaton szeles, hűvös, csipős reggelre virradt a falu. A keresztény házakban nekiláttak a húsvéti nagytakarításnak. Az asszonyok már hajnalban kipakolták a bútort az udvarra. Huri Andrásné is meszelt, takarított, mint a többiek, de csak "tessék-lássék", mert várható volt, hogy új házuk az ünnep után hamarosan elkészül, s akkor a gazda mindjárt elbontja a régit. Huriéknak nem volt vagyonuk, csupán néhány holdnyi kis gazdaságuk; kölcsönre építkeztek; a takarékban Lichtman Mór, Tiszaeszlár egyetlen igazán vagyonos zsidó lakosa állt értük jót. A "tessék-lássék" takarítást Huriné és a "kiscseléd", a tizennégy esztendő Solymosi Eszter végezte. A "nagytselédet" más munkára rendelte a gazdasszony. Eszter alig egy hónapja állt munkába, előtte már két helyen is szolgált, legutóbb Olajos Bálintnénál, aki maga is tanyasi cseléd volt. Innen az év elején hazament özvegy anyjához, vele töltött két hónapot, majd Hurinéhoz szegődött. Fizetsége 15 korona, egy pár csizma s az enni-innivaló.

Azon a napon Eszter először a disznókat látta el. Talán túlságosan sokáig babusgatta a malacokat, mert a gazdasszony rászólt: "Mit rimánkodol nekik, vegyél egy fát, üss a hátukra, aztán majd' beszaladnak az ólba". Eszter ezután elmosogatott. De megint rosszul végezte a dolgát, mert ahelyett, hogy kiürítette volna a szappanozó teknőt, amelyben az agyagpadló mázolásához a konkolyt áztatták, a kormos edényeket a nagy kenyérdagasztó teknőben mosta el. Mondta is neki Huriné: "Ha cseléd vagy is, akármi sütő edénynek gondját viseld, mert ezért az Isten is megver!" Huriné nagyon mérges lehetett, valószínűleg az volt a véleménye, hogy Esztert semmire sem lehet használni.

Akkor átjött a szomszédasszony, Lánczy Gáborné, s együtt tüzetesen megbeszélték az eseményeket, majd úgy döntöttek, Esztert beküldik a boltba. Igaz, Huriné tegnap este már járt bent, de elfelejtkezett a fekete festékről, enélkül pedig nem lehet a ház lábazatát megfelelően kicsinosítani. Lánczynénak viszont, ha nem is

halaszthatatlanul, de húsvétra föltétlen "hímesre" volt szüksége. Huriné tehát így szólott Eszterhez: "Hozz kindruszt, vagy ha ez nem jut eszedbe: bécsi kormot!"

Hurinének erős hangja lehetett (egy tanú később a tárgyaláson azt vallotta: ezer közül is felismerné), mert Eszter tervezett bolti útjáról egy másik szomszédasszony, bizonyos Csordás Gáborné is hamarosan tudomást szerzett. Neki csizmasarokba való patkószegre lett volna szüksége. Kohlmájer, a keresztény boltos két és fél kilométerre lakott Huriné házától, ezt később többször pontosan lemérték. Bolt közelebb is volt, de a tulajdonos, zsidó lévén, szombaton zárva tartott. Eszter elment a boltba: oda-vissza öt kilométer. Azon a tavaszon – csizmáját kímélendő – először járt mezítláb. Igaz, már nem fagyott, délre a jeges sár is fölengedett, de azért nem lehetett melege. Huriné későbbi vallomásából megtudhatjuk, hogy akkornap – "mert minden lommal széjjel voltak" – nem ettek semmit sem, csak a két kisgyerek kapott "egy kis édes tejet". Arra a kérdésre, nem mondta-e Eszternek, hogy siessen, Huriné így válaszolt: "Nem szokott laffogni."

A "kiscseléd" tizenegykor indult, fél egy felé már vissza is érhetett. Valóban, ez idő tájt látta őt a nővére, Zsófi, aki éppen Rózenberg Herman zsidó boltosnak segített bort szállítani. A két testvér váltott néhány szót, ezt Rózenberg Herman és Rózsi lánya is tanúsította. Azután Eszter elindult Huriné háza felé, ettől fogva nyoma veszett. Igaz, egy tanú később azt állította, hogy Huriné másodszor is visszaküldte Esztert a boltba, de ezt Eötvösnek nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítania.

Az eszlári zsidók azon a napon "sakterválasztásra" készültek, mert a hitközség korábbi metszőjét, Taub Emánuel Tiszapolgárra hívták. Sarf József, az eszlári templomszolga, akit a faluban csak "zsidó harangozónak" emlegettek, bár tudvalévő, hogy a zsinagógának nincsen harangja, dehát a "keresztények" harangozónak nevezik a templomszolgát, szóval, a *zsidó harangozó* már napokkal előbb nekilátott a takarításnak. A pitvarban egy helyen kikopott a padló, a kurátor is szóvá tette már, hogy emiatt döcög az asztal; Sarf tehát tizennégy éves fiával, Móriccal pelyvát hozatott, s betapasztották a lyukat. (Ez a friss tapasztás később fölkelte Bary József vizsgálóbíró gyanúját. A végtárgyaláson is szóba került a lyuk, de Sarf a gazdaemberek nyugalmaival válaszolt: "felelek én mindenféle lyukról, hasadásról".)

A falubeliek szerették a zsidó harangozót, gúnynevet is ragasztottak rá, ami a legbiztosabb jele a befogadásnak. "Hativékásnak" nevezték, feleségét meg "hativékásnének", mert Sarf erős, tagbaszakadt ember volt, az ilyenek a malomban hat véka gabonát is megbírnak. Amikor Sarf a bíróság előtt kifejtette, nekik szombaton nem szabad megfejni a tehenet, nem szabad a gyertyát az asztról levenni és feltenni, szóval dolgozni, s ezért egy "szombati asszonyt" fogadtak föl; akkor az ügyész megkérdezte: "Szerződéssel van felfogadva? – Nem szerződéssel – mondta Sarf –, hanem mint jó szomszéd."

Sarf a végtárgyaláson is kedvező benyomást gyakorolt az újságírókra. Mikszáth, aki Scarron álnéven tudósította a *Pesti Hírlapot*, azt emelte ki, hogy "nincsenek hajtincsei, meglátszik, hogy a császárt szolgálta". Krúdy pedig – Tóth Béla helyszíni beszámolója nyomán – ezt írta: "Az első rátekintésre senki sem mondta volna zsidónak, kemény, barázdás arcvonásai »parasztosak« voltak. A beszéde feltűnés nélkül elvegyülhetne a Felső-Tisza menti nép között." Sarf az imaház mellett lakott. Volt egy kis földje s egy tehene. Korábban a foltozóvarga mesterséget is kitanulta, de abból nem tudott megélni. Három gyermekét nevelte; felesége, ahogy ő nevezte: "Lencsi néni", a második asszony volt a háznál; Móric, a legidősebb gyerek az első házasságából származott.

Péntek estére, mikorra megérkeztek a "sakterjelöltek", el is készült az imaház takarításával, csinosításával. A pályázókat a hitközség tagjai fogadták vendégül. Svarc Salamont és Braun Lőbit a régi metsző, Taub Emánuel fogadta be. A Galíciából származó Bukszbaum Ábrahám a hitközség algondnokánál, Szüszman Jakabnál kapott szállást. A három pályázót szombat reggel hallgatták meg. Ilyenkor az volt a szokás, hogy a hitközség felnőtt férfi tagjai összegyűltek az imaházban, s megvizsgálták a jelölteket. A metszés tudományából nem kellett vizsgát tenni, ezt bizonyította a jesiva (felekezeti iskola) papírja. Annál inkább megvizsgálták a jelentkezők Biblia- és Talmud-ismeretét, énekhangját, beszédképességét, hiszen a falusi metszőnek az előimádkozó szerepét is vállalnia kellett. (A tárgyaláson a galíciai Bukszbaum Ábrahám, aki a jelöltek között a legfiatalabb volt, sértődötten visszautasította azt a feltételezést, hogy ő metszőnek jelentkezett volna; *kántortanító* akartam lenni, mondotta.)

Azon a reggelen az eszlári zsidók nyolc óra tájban gyűltek össze az imaházban. Figyelmesen meghallgatták a három jelölt énekét, imáját, de nem döntöttek; nem akarták elhamarkodni a választást, mert egy olyan faluban, ahol nincs rabbi, a metsző nemcsak Bál T'filla (előimádkozó), de Dájján (bíró) és rabbihelyettes is. Tizenegy óra tájban, mielőtt szétszéledt volna a "sakterválasztó gyűlés", megállapodtak, hogy húsvét után újra összejönnek Lichtman Mór lakásán, s akkor majd választanak. (A döntés elhalasztását az a józan megfontolás is indokolta, hogy a délután egy részét szintén együtt töltötték, énekeltek, imádkoztak, borozgattak, s ekkor még jobban megismerhették a jelölteket.)

Húsvét után valóban újra összegyűltek, és Svarc Salamont választották meg, mert őt találták a legszebben imádkozó, legjobb hangú, legkomolyabb jelöltnek. (Ő lett aztán a "sakter-per" fővádltója is.) De nemcsak előimádkozót (saktert) választottak a zsidók azon a napon. Történt, hogy Szüszman Jakab és Einhorn József, mindketten pálinkamérő kocsmárosok, vitába keveredtek, mert egyikük (Szüszman) olcsóbban mérte a pálinkát. Mivel mindketten Lichtmantól bérelték a kocsmát, ezért őt kérték meg, hogy tegyen igazságot. A "bíró", a két tanú és a pereskedők este kilenckor gyűltek össze a zsinagóga pitvarában. (Később, a végtárgyaláson az elnök – csipetnyi gúnnal – megkérdezte Sarftól, "szokásos-e, hogy ilyen ügyet a templomban egyenlítsenek ki". Sarf azt válaszolta, hogy a zsidóknak nincs törvényszékük vagy faluházuk, ezért peres ügyeiket a templom pitvarában rendezik.) Hogy mi történt azon a napon az eszlári zsinagógában (vagy a "pitvarában"), nem tudjuk pontosan. A zsidók is ellentmondásokba keveredtek, a "jószozsédok" a tárgyaláson azt vallották, hogy egészen éjfélig nagy mozgást tapasztaltak: kiabálást és zajt hallottak.

Sarf ezt határozottan tagadta, mondván, a gyertya előteremtése az ő feladata, ezért tudja, hogy szombaton csak egy darab kétkrajcárost égettek el, s az sem volt egész, mert már pénteken este használták; így bizonyosan tudja, hogy a gyűlés nem tarthatott tovább, mint másfél óra. Miután Lichtmanék befejezték a tárgyalást, ő maga zárta be az ajtót. Móric akkor már aludt.

De vajon mi történt azon a húsvét előtti szombat délután a kis Solymosi Eszterrel? Ha a tizenöt hónap múlva sorra kerülő bírósági tárgyalás tanúvallomásait egységes képpé szeretnénk rendezni, megint csak szembetaláljuk magunkat a korszak

alapvető törekvéseivel; titokzatos, egymás mellett futó "katonaszávolycsíkos" vonalak állják utunkat. Miközben hónapokig a nagy per könyvtári irodalmát böngésztem, éjszakánként, álmomban (félálomban?) eltorzult, penészes arcok jelentek meg; minden éjszaka ugyanaz a rosszul szerkesztett, óriási tablókép, amelyen a szereplők ahelyett, hogy egymás felé fordultak volna, valamennyien "kibeszéltek" a képből. A kislány eltűnése és a bírósági tárgyalás között eltelt tizenöt hónap alatt támadt indulatok teljesen összekuszálták a nyomozás szálait. Valószínűleg azóta is kevés bíróság találkozott annyi hamis tanúval, többszörösen visszavont, megtagadott vallomással, eredménytelen szembesítéssel, durva rágalmazással, s gyakran a tettelegességig fajuló vitával, mint éppen a nyíregyházi, amikor a nagy pert tárgyalta.

Amikor özvegy Solymosi Jánosné, Eszter édesanyja először állt a bíróság előtt, s az elnök azt kérdezte tőle: milyen volt a lánya, Solymosiné sokáig habozott, "nem tudom", mondta többször, aztán egyszerre kivágta: "Hát olyan nyiff-nyaff, kérem!" "Vézna?", kérdezte az elnöklő bíró; "vézna", mondta Solymosiné. És keményen összeszorította a száját. (Abrányi Lajos nyíregyházi festőművész, aki később a *Tiszaeszlári Solymosi Eszter* című képével itthon és külföldön nagyon sok pénzt keresett, özvegy Solymosi Jánosnét is megörökítette mint a "zárkózott, kálvinista, tiszta magyar parasztasszony prototípusát".) A korabeli összeírásokból kitűnik, hogy Solymosiné a falu legszegényebb rétegéhez tartozott. Napszámból tartotta el magát. Három gyermeket nevelt: János 24, Zsófi 17, Eszter 14 esztendő volt abban az évben. Mindegyikük napszámba járt. Eszter 12 éves koráig maradt az anyja mellett, azután ő is elszegődött. De úgy látszik, nehezen szokta meg a távollétet, mert fél év múltán hazament, s néhány hónapig újra az édesanyjával élt együtt. Azután megint cselédnek állt. Utolsó gazdájánál, Hurinénál összesen egy hónapig szolgált. Hogy miért kellett Eszternek ilyen gyakran munkahelyet változtatnia, s miért tért haza mindig néhány hónapra, erre vonatkozóan a vizsgálóbíró semmiféle felvilágosítással nem szolgált. Csak azt tudjuk, hogy Esztert minden korábbi gazdája, beleértve Hurinét is, csendes, szorgalmas, tisztelettudó "kiscselédnek" tartotta. Amikor Eötvös Károly megkockáztatta ama föltevését, hogy Eszter szomorú, vézna, érzékeny kis teremtség lehetett, aki ráadásul éppen akkor lépett a serdülőkorba, ami egy nőnek különösen nagy megrázkódtatást okoz, s ezért nagyon nehezen viselhetette a dorgáló szavakat; már

annak gyanúja is, hogy Huriné rosszul bánt volna Eszterrel, olyan felzúdulást okozott, hogy Eötvös jobbnak látta, ha visszavonul. Azonnal akadt tanú, aki azt állította Hurinéről, "hogyan olyan jótermészetű asszony, akinek alig akad párja a faluban", egy másik azt mondta, "úgy bánik a másik két árvával is, mint a maga gyermekeivel". (Huriné tartott még két másik kiscselédet, mindketten árvák; nekik egy-két krajcárral kevesebbet kellett fizetni, mert a jótékonyág is beszámított a cselédek bérébe.) Huriné maga pedig ilyesmiket nyilatkozott: "Maglehet, szívtelen ember megteszi, hogy az ilyen gyöngye gyermeket erős munkába fogja. Én máskor is bajlódtam már kis leánygyermekekkel, de azokat sem terheltem, később vagyok magam tenni mindent, csakhogy jól töltsék fiatal napjaikat." Egy másik tanú, bizonyos Üveges Mihályné, azt is tudni vélte, hogy amikor Eszter szombat reggel mosogatott, Huriné rászólt: "Minek emeled azt a nagy sütőteknőt, amikor az még nekem is elég volna, nem ilyen gyermeknek. Miért nem hívtál engem?"

Huriné valóságos természetére csak néhány apró jel utal. A bírósági jegyzőkönyvvezető például tárgyilagosan megjegyzi: "tanú további kihallgatása folyamában, *nagy bőbeszédűséggel* előadja, hogy Solymosi Eszterrel gyermeke gyanánt bánt". Vagy ilyen árulkodó jel az egyik tanú közbevetett mondata: "Megismerem én Hurinét a *hangjáról* ezer ember közül is". Solymosiné maga a bíróság előtt többször tanújelét adta, hogy nagyon meg van elégedve Huriné bánásmódjával. "Védő: Huriné hogy bánt Eszterrel? Solymosiné: Mint a maga gyermekével. Védő: Nem szidta meg soha? Solymosiné: Bizony nem. Védő: Én úgy hallottam, hogy rosszul bánt vele. Solymosiné: Nem igaz abból semmi. Védő: Hát azt hallotta-e, hogy aznap megszidta volna? Solymosiné: Nem, egy szóval sem."

Huriné már a kislány eltűnésének napján, szombat délután fölkereste Solymosinét, hogy megnézzé, nem ment-e haza Eszter. Ekkor fölajánlott Solymosinének Eszter járandóságából három forint előleget, de Solymosiné nem fogadta el, mondván, ha Eszter megkerül, majd akkor vásárolnak neki valami kis ruhát. Ezután együtt indultak Eszter keresésére. Bejárták a falut, de a kislányt sehol sem találták. Este Solymosiné nővérével kiment a Tisza-partra, hátha fölfedeznek valami gyanús jelet. A községi kutat is megnézték, nem vezett-e bele a lány. (Úgy

látszik, Eszter öngyilkosságának gyanúja azért Huriné minden szerető gondoskodása ellenére befészkelte Solymosiné lelkébe.)

A két asszony a határból hazafelé találkozott Sarfékkel. Ez a találkozás az eszlári per szempontjából sorsdöntő jelentőségű. Az egész vérvád Solymosiné és Sarf szóváltásából – miként az Újszövetségben Krisztus és Pilátus párbeszédéből – nőtt ki. Solymosiné a bíróság előtt így beszélt el a történetet. "Solymosiné: Midőn mentünk az ócska temető árkának partján, Sarfné, a hatvékásné jött hozzánk. Azt mondja, mi baj? Elveszett Eszter. Elveszett? Úgy van. Akkor az ura is odajött hozzánk, s egy példát beszélt el nekünk. Még gyermekkoromban, azt mondja, hallottam az édesanyámtól, hogy Nánáson elveszett egy gyermek, és azt mondták, ezt is a zsidók veszejtették el. Még a kemencében is keresték, de nem találták sehol. Utóvégre a réten találták meg a gyermeket."

Sarf, bár pontosan tudta, hogy szerencsétlen "példabeszédével" milyen veszedelembé sodorta magukat, vallomása mellett mindvégig kitartott, soha nem akarta megmásítani vagy letagadni. Idézet a tárgyalási jegyzőkönyvből: "Ügyész: Hogyan jutott eszébe a hajdúnánási eset, mikor Solymosinéval beszélt? Sarf: Arra gondoltam, hogy az a szegény asszony keresi a gyermekét, de hogy hol lehet, azt csak a jóisten tudja. Csak nehogy ezt is a zsidókra fogják... Miért, amikor méltóságod tegnap elbeszélte a mi esetünket, azt is elmondta, hogy mi történt Szentimrén. Így jutott eszembe nekem is a hajdúnánási eset. Nekem miért nem szabad ilyen történeteket elbeszélnem? Azért még nem vagyok gyilkos! Nem gondoltam, hogy a mostani világban még vannak olyan emberek, akik elhiszik az olyan baromságokat, hogy a zsidóknak húsvétkor vért kell venni. Ügyész: Elmondta-e az asszonyoknak, hogy mit csináltak a nánási zsidók a közbeszéd szerint? Sarf: Csak azt az egyet mondtam, a nánási történetet, amit az édesanyámtól hallottam. Ügyész: Hallotta-e ezt a történetet Móric vagy Samu? Sarf: Móric nem hallotta. Ügyész: Hát Samu hallotta-e? Sarf: Ő sem hallotta, mert már aludt. Ügyész: Hát később beszéltek-e ilyen történeteket? Sarf: Nem emlékszem, lehet, hogy beszéltünk. Én nem figyelhetek mindenre."

Sarf egyszerűen nem volt hajlandó elfogadni azt a mentséget, amelyet Szeyffert Ede, a vád képviselője, a királyi főügyész helyettese, aki szerepével ellentétben,

mindvégig a vádlottak felmentéséért küzdött, szinte fölkinált neki: vallja már be végre, hogy két fia, Samu és Móric felelőtlen fecsegésének éppen ő adott alapot, s ezzel halomra dönthetnék a vérvád fanatikus híveinek érveit. Sarf nem állt kötélnek, mindvégig makacsul kitartott álláspontja mellett: az mindegy, hogy a gyerekek kitől hallották a véres meséket, de felnőtt, épeszű emberek a 19. század végén nem hihetnek el ilyen "baromságokat". A zsidó harangozó nemcsak göndör hajával, szakállával, széles vállával emlékeztetett a bibliai ősatyákra, de felelősségérzetével és teremtő indulataival is. Az aggályoskodó, mondhatni kéretlen próféták kései leszármazottja, azoké, akik mindig magukra vették a világ bűneit, akik egy pillanatra sem tudtak megszabadulni a nyomasztó felelősségérettől. Hogy miért vigasztalta az aggódó anyát? Miért ne vigasztalta volna? Mert akkor netán gyanúba keveredik? Miért mindig csak a zsidók keveredhetnek gyanúba? Miért vádolhatják őket gyilkossággal, csak azért, mert ő *előre* tiltakozott a vád ellen. Sarf nem volt hajlandó a kisebbségi sors követelte óvatos meghunyászkodásra. Ő nem félt a falubeliektől, otthon érezte magát közöttük. Volt mestersége (hozzá vitték a foltozni való csizmát, bocskort), volt családja és két erős karja. Tudta, hogy a falubeliek is befogadták, "jó szomszédok" vették körül, de talán azt is pontosan érezte, hogy ez a befogadás csak neki szólt, aki a leginkább hasonlított hozzájuk, s csak időleges, bizonytalan, bármikor visszavonható. Sarf nem magát féltette, hanem elsősorban sorstársai miatt aggódott, akiket a faluban "idegeneknek" tartottak, s ezért bármikor kiebrudalhattak. Sarf népének szokása szerint megátkozta magát: "Inkább ki se jöttem volna, hogy őket ottan vigasztaljam, inkább veszem volna bent a lakásban, mint hogy az Isten belehozhassa a fejembe azt a példabeszédet." De azért visszautasította a királyi ügyész kínálta megoldást, mert úgy érezte, ha elfogadná azt, behódolna a hazugságnak, az ostobaságnak.

Sarf foggal-körömmel harcolt az igazságért, egyszer még védőügyvédjére, Eötvös Károlyra is rászólt: hagyja csak, most inkább maga védené magát. Erős egyénisége még a megsárgult, töredezett tárgyalási jegyzőkönyvekből is elő-elővillan. A második napon került sor apa és fia "nagyjelenetére".

"Elnök: Te azt állítottad, édesatyád mondta neked, hívd be azt a lányt, aki Ó-faluból sietve jön. Sarf Móric: Igen. Elnök: Sarf József, igaz-e ez? Sarf József: Engedelmet kérek, hogy néhány kérdést tehessek a fiamhoz, ha ugyan még megismeri

az apját... Elnök: Feleljen a kérdésekre, hogy igaz-e? Sarf József: Nem igaz, hazudik, rátanították. Minek kérdeznek olyat, amire nem is lehet felelni... Elnök (Sarf Józsefhez fordulva): Én megengedem Sarf, hogy maga felindulásban van, de figyelmeztetem, hogy semmi áron a tisztességről meg ne feledkezzék. Kérdezhet, de nem sértő módon. Sarf József: Semmi sértés, csupán kérdezni akarok tőle. (Mórichoz): Ismersz-e te engem? Ki vagyok én? Sarf Móric: Az én apám. Sarf József: Tegnap a ngs. elnök úr is kérdezett, hogy tudod-e a tízparancsolatot? Sarf Móric: Tudom. Sarf József: Hát az ötödik parancsolat mit tartalmaz? Sarf Móric: Hogy ne hazudj. Sarf József: Az nem igaz, akkor te nem tudod a tízparancsolatot..."

Eötvös Károly emlékirataiban arról is beszámol, ami a jegyzőkönyvből kimaradt: "Azt mondja az öreg Sarf a fiának: A tízparancsolathoz tartsd magad, még ez ideig zsidó vagy! A fiú dacosan azt feleli: nem vagyok zsidó! Sarf megtántorodik. Odabotorkál ülőhelyére, a vádlottak padjára. Leül, összegörnyed, fejét térdeire hajtja. A másik pillanatban fölemeli fejét, erős bal kézzel lehasítja ruháját a nyakáról. A közönség néma. Az elnök megrázza a csöngettyűt, s odaszól feddőleg az apához: Mi az, Sarf! Maradjon nyugodtan, mert különben kivezettetem. Az apa rá se néz az elnökre, csak mély hangon mormolja: Nekem halottam van, azt gyászolom."

Ha Munkácsy megfestette volna *Az eszlári zsidók a vármegye ítélőszéke előtt* című képét – miként erre egyik rajongója határozottan felszólította –, vajon kit állít Krisztus helyébe? Talán Sarfot, bár ő inkább az ókeresztény szarkofágok "jó pásztor" alakját juttatja eszünkbe, mint az éteri tisztaságú Krisztust; jobban illik ő az Ó-, mint az Újszövetségbe. Mindenesetre a mellékszereplőket bizonyosan a hullausztatással vádolt tutajosokról mintázta volna, akik – Mikszáth "ecsetkezelésében – így festettek: "Amilyen szelíd a vádló, olyan kemény és szemtelen fickók a vádlottak. Amint ott ültek a padokon a hevenyészett sorompó előtt, mely a bíróságot elkülönítette; oly nyugodtan ülének ott az órára tekintgetvén, mintha csak valami indóházban lógnának a lábukat, várván, mikor érkezik már a vonat. Válasszuk ki a legvisszataszítóbbat. E tekintetben különben nehéz a választás. De mégis Schwarcz Salamon érdemli meg az elsőséget. Valóságos madárképe van. Felül széles koponya, mely alul hegyes csúcsban végződik. Fekete, hosszú köntös van rajta, s lengyel tincsek lógnak le nagy, vörös füleire. Ravaszág látszik ki belőle. Ő van vádolva a gyilkosság elkövetésével. A

tárgyalás alatt két ízben ásított. Unta magát. A világ egyetlen bűnügyi krónikája sem mutathat fel olyan esetet, hogy a főgyilkos unná magát a saját tárgyalásán." Egy másik tárcában Wolner koldus bemutatásakor Munkácsy, "a zsidó faj nagy bűnének ábrázolója" is szóba került. "Wolnernek van az a sokat emlegetett bibliai feje. Határozottan érdekes alak. Bár alattomoság látszik ki belőle, sötét olajbarna arca, nagy, fehérkarikájú szemei s orrán egy kékes folt, sajátzerű, antik zsidó jelleget kölcsönöznek neki. Munkácsy képére lett volna való ez a zsidó. Egyébiránt valami melankólia borong a homlokán, valami mély borulat az egész lényén."

Nagyon jellemző a korra, hogy az egyébként oly éles szemű Mikszáth sem vette észre a vármegye tisztségviselőinek bűnbakképző praktikáit, elhitte – ha nem is a vérvádat, de – Bary József vizsgálóbíró vádjait. Ő a liberálisok és antiszemiták harcában csupán a kormány és a vármegye küzdelmét látta. Egyik tárcájában ezt írta erről a rejtett konfliktusról: "Tekintetes vármegye! Szegény elsoványított óriás! Azt a gyanút kenik rá, hogy már oly gyöngé ő, ki viharokkal dacolt, ki kormányokat tört össze egykor, hogy most elaggva, már ablakbeverésekben virtuskodik, mint a vásott gyerkőc, és azt fogják rá, mintha mégis oly erős volna, hogy fel akarja fordítani a világot, s a századokat is visszalöki – ha tetszik neki. Sem nem oly gyöngé még, sem nem olyan erős már."

Mikszáth megemlíti egy tárgyalótermi epizódot is, amelynek főszereplője Zoltán János, a tekintetes alispán úr. Mintha csak Ábrányi rajzolta volna: a magyar úri középosztály "prototípusa". Megtudhatjuk róla hogy szabolcsi "négylovas famíliából származik. "Fiatal ember még, szép, erőteljes. Némely lapok valóságos sárkánynak képzelik, aki saktervért reggelizik s tanúképezdét igazgat. Soha ennél nagyobb csalódást. Olyan, akár a bárány. Egyike a legmodernebb embereknek, mai műveltséggel, a természettől gazdagon megajándékozva virtusokkal, melyek a magyar nemes embert ékesítik. Arisztokrata, de nem oligarcha. Önérzetes, de nem kevély. Erős, de nem erőszakoskodó... Antiszemitaságát nem tagadja, de azok állításán csak nevetni lehet, akik azt híresztelik róla, hogy az antiszemitizmus szálaít ő tartja a kezében. Nem tart az a kezében semmit, kivéve a gyeplőt néha, ha négylovas fogatán kikocsizik a Sóstóra. Gyűlöli Eötvöst és Szeffertet. Azért nemes ellenfél. Elismerné, ha igazuk lenne, de nincs... Eötvösüket az ingerelte fel legjobban ellene, hogy

csendőröket állíttatott Groszbergné mellé, mikor Cseresné vádat emelt ellenük. – Ahhoz nincs joga az alispánnak – szónokolt Eötvös –, hogy valakit személyes szabadságától megfosszon. – Az az én dolgom – szólt halkán a vicispán. – Azt a miniszter se teheti – fűzte kifakadását Eötvös. – Bizony nem – dűnnyögte megint az alispán. Eötvös felcsattan: – Sőt, azt tennie a királynak sem szabad! – Az alispán idegesen csap ujjaival a padra, s kevélyen odavágja: – Hja, a királynak sok nem szabad!" Mikszáth szerint a párbeszédnek csak a fele került bele a törvényszéki jegyzőkönyvbe, amit Eötvös mondott; pedig a másik fele az érdekesebb, mert az a "régi megyei stílus".

Mindenesetre a korszak legjellemzőbb (s talán legtanulságosabb) folyamata éppen az, amint Sarf szerencsétlen "példabeszédéből" – a nemesi vármegye hivatalnokainak kezén – kiformalódik a zsidók elleni vérvád. A tisztaeszlári nagy perről általában – lendületes tanulmányokban – meg szokták állapítani, hogy koncepciós jellegű. Ez igaz, csupán az a kérdés, miként a későbbi pereknél is, hol készült és kik készítették a koncepciót. A tárgyalási jegyzőkönyvek erre nézve is adnak némi támpontot. "Ügyész: A községházára elmentek-e, hogy jelentsék a bírónak az esetet? Solymosiné: Igenis, jelentettük ezt a dolgot. Ügyész: Még aznap, hogy Sarffal beszélgettek? Solymosiné: Nem emlékszem, hogy aznap-e vagy más napon. Azon a napon már nem jelenthettük, persze... az isten tudja... Én nem bírok olyan okos lenni. Ügyész: De arra emlékszik, hogy reggel voltak-e vagy este? Solymosiné: (hallgat). Ügyész: Tehát erre sem emlékszik? Solymosiné: Nem. Ügyész: Mit mondtak a bírónak? Solymosiné: Nem emlékszem, én nem bírok olyan okos lenni..."

Nyilvánvaló, hogy Solymosiné még aznap, tehát szombaton elment a községházára, s elmondta az eszlári bírónak, hogy eltűnt a leánya, s mit beszélt Sarf, a "hatvékás". De vajon miért kellett ezt a bíróság előtt titkolni, s amikor már nem lehetett tovább titkolni, akkor miért kellett az időpontot minél későbbre tenni? Kinek állt ez érdekében?

Farkas Gábor, az eszlári bíró neve csak egy hónappal később, május 4-én fordult elő a hivatalos iratokban; ekkor is csak úgy, mint akit Jármy Jenő járási szolgabíró utasított, vizsgálja ki Solymosiné panaszát. A vármegye hivatalos eseménytörténete tehát így szól: *Április 4.* Solymosiné először tett panaszt eltűnt leányáról a járási

szolgabírónál. Jármly megkérdezte, kire gyanakszik? Solymosiné azt felelte, hogy szerinte a zsidók emésztették el. Jármly nyomatékosan figyelmeztette Solymosinét, hogy ilyen szemérméket ne higgyen el, s főleg ne terjessen. *Május 4.* Solymosiné újra felkereste a szolgabíróat, s most már határozottan hivatkozott az egyik Sarf-fiú, a négy esztendőös Samuka "vallomására", mely szerint Esztert az "idegen" zsidók metszették meg. Erre Jármly írt egy levelet Farkas Gábor eszlári bírónak, hogy vizsgálja ki az ügyet, s az eredményről tegyen neki jelentést. A levelet Solymosiné vitte a címzettnek. Farkas Gábor neve csak ekkor került bele a *hivatalos ügyrendbe*, annak ellenére, hogy már egy hónappal előbb, azon a bizonyos szombati napon fölkereste őt Solymosiné, s elmondta Sarf különös szavait.

Egy hónap alatt azután a szóbeszédből *vallomás* lett, azon gyanúból pedig, hogy Esztert az *eszlári* zsidók metszették volna meg, amit egyébként a szerencsétlen anyán kívül nem sokan vettek komolyan a faluban, határozott *vád* született – az idegen zsidók ellen. (Úgy látszik, Sarf félelme nem volt alaptalan.) Igaz, hogy a metszőválasztásra érkezett zsidók elleni vádat egyelőre csak egy négyéves zsidó kisgyermek képviselte, s az egész vádaskodáson a járási szolgabíró még mindig csak nevetett, de ő az ügy további kivizsgálásával az eszlári bírót bízta meg, akinek ez a megbízatás – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – egyáltalán nem volt ellenére.

Farkas Gábor községi bírónak az eszlári perben kifejtett tizenöt hónapos tevékenységéről keveset tudunk, ő mindvégig igyekezett a háttérben maradni, a főszerepet átadta Ónodynak, aki országgyűlési képviselő lévén járatosabb volt a nyilvánosság előtti forgolódásban. Eötvös nyomán elterjedt az a föltételezés, hogy ez "az eszes, mozgékony, sőt furfangos elméjű mezei gazdaember" volt a vérvád egyik kitalálója és főszervezője. "Nem hiszem – írja Eötvös –, hogy olvasta vagy hallotta volna, hogy a múlt században miként szokták a vérvádat megalakítani s ahhoz a bizonyítékokat összegyűjteni. De ő azért a maga eszével azt kitalálta."

Eötvösnek kevés bizonyíték állt a rendelkezésére, a tárgyaláson mégis igyekezett jól megszorogatni a furfangos bírót. Mikszáth bírósági tudósítása szerint, nem sok sikerrel. "Mikor bíró uram az első szünet után belépett, minden fej kíváncsian arra hajlott, amerre őkegyelme lépkedett, mogyorófa botját, a hatalmi jelvényt szerényen ott bent hagyván a tanú-szobában. Szinte a föld is megremegni látszott a

talpa alatt. A közönség bizonyos pietással nézte a nagy alakot, a védők gyűlöletteljesen. Pedig nem is olyan félelmes ember ez a Farkas Gábor. Legalább külsőleg nem. Jámbor, alacsony emberke, ritka hajjal. Kár, hogy a híres fekete gubáját nem hozta magával, hogy imponálhatna vele. Félelmes voltát bizony csak a nimbusz és a dicsőség szőtte olyan nagyra. Eötvös huszonöt napon át szított gyanúja egyre olvadt, kisebbre, kisebbre, mígnem legutoljára csak ennyi maradt meg: – Magának feltűnően sok a sógora és komája a faluban. A nagy férfiú elmosolyodott erre és vállat vont. Igaz is, mit tehet ő arról, hogy annyi atyafiság maradt rá az apjáról, s hogy annyi gyereket keresztelt?"

A bírósági jegyzőkönyvekből kevésbé barátságos kép bontakozik ki a híres bíróról (akivel egyébként annak idején még az angol *Times* is foglalkozott). Mindenekelőtt gyanús, hogy miért akarta Farkas uram letagadni, amit Solymosiné és testvére is elég egyértelműen vallott, hogy ők értesítették először a községi bírót Eszter eltűnéséről, és Sarf példabeszédéről. "Ügyész: Mikor tétetett először közhírré Solymosi Eszter eltűnése Tiszaeszláron? Farkas: Tiszaeszláron? Ügyész: Igen, Tiszaeszláron. Farkas: Legelőször Grószberg Lévitől tudám, április 2-án. Később, április 3-án este Solymosi Jánosné jött hozzám mint községi bíróhoz, hogy eltűnt a leánya, s kérte, hogy motoztassam meg a zsidó templomot. Azt mondtam, hogy erre nincs meghatalmazásom. Május 4-én ismét eljött hozzám Solymosiné, s így szólott hozzám: – Bíró úr, kérem, én nem nyughatom meg, mert azt mondta a zsidó harangozó Samu nevű fia a pásztorok előtt, mikor azok megúsztatták a libák között (!), azért sem mondom meg, hova tette atyus a magyar lányt. Én azt válaszoltam Solymosinének: tudja-e mindezt tanúkkal bizonyítani? Ő azt mondta: igenis tudom. Akkor menjen megint a szolgabíróhoz, majd az utasítani fog engem. El is ment, s meghozta a szolgabíró levelét. Akkor kihallgattam a tanúkat. Eötvös: Ön mint községbíró ebben az ügyben több rendbeli vizsgálati jegyzőkönyvet készített. Farkas: Igenis, kettőt vagy hármat. Eötvös: Ha megszámloljuk, lesz több is talán. Farkas: Nem tudom, instálom alássan. Eötvös: Honnan tudta, hogy egy jegyzőkönyvbe mit kell felvenni és mit nem? Farkas: Én csak azt vettem fel, amit bevallottak. Eötvös: A dolog nem egészen így áll. Például jelentést tett arról, hogy Hegedűsné asszony beszélte: Huri András és Lichtman Jakab május 29-én *titkon* beszélgetett. Huri András Lichtman cselédje, ők

tehát beszélhettek titkon is, nyilvánosan is, amikor akartak. Ebben semmi rendellenes nem volt, ön mégis jelentette a vizsgálóbírónak. Miért? Farkas: Méltóztassék megmagyarázni, ki az a Hegedűsné. Eszlári lakos? Eötvös: Az iratokban az áll, hogy Farkas bíró állította elő. Farkas: Ja, igen, már emlékszem... Méltóztassék elhinni, jelentés nyomán történt minden; ha jelentés nem lett volna, jegyzőkönyv sem lett volna. Nekem meg volt mondva, hogy minden dolgot jelentsek. Eötvös: Tanúk vannak rá, hogy kihallgatás előtt oktatgatta az embereket: ne pártolják a zsidókat, mert abból csak bajuk lesz a keresztényeknek. Farkas: Határozottan tagadom, nem tanítottam én senkit, *sokkal több eszem volt nekem.*"

Nos, ebben nincs okunk kételkedni. A jegyzőkönyv szövegéből is kiderül, hogy a furfangos bíró, aki járatos volt a vármegye hivatali útvesztőiben, miként csúsztatott egymásra lényegtelennek látszó időpontokat, hogyan ferdített el apró tényeket csak azért, hogy a vizsgálatot szinte észrevétlenül a vérvád felé terelgesse. Solymosiné korábbi vallomásában nem adott egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy mikor kereste fel az eszlári bírót. Ebben a bizonytalankodásban Farkas kezét kell látnunk. Az ugyanis Solymosiné testvérének vallomásából eléggé egyértelműen kiderült, hogy Eszter eltűnéséről – minden valószínűség szerint még szombat este – ők értesítették a bírót. Farkas terveibe azonban ez nem illett bele. Sokkal jobb, ha egy zsidó (Grószberg Lévi) hozza először a hírt a keresztény leány eltűnéséről. "Lám csak, milyen nyugtalanok ezek a zsidók, védekeznek, magyarázkodnak, jelentgetnek." Farkas elég ravaszul keverte a kártyát: Solymosiné például valóban nővérével együtt, az esti órákban kereste őt fel, csak éppen két nappal korábban, mint a bíróság előtt vallotta. Azután az "idegen" metsző-jelöltek szerepeltetése sem volt rossz ötlet, ezzel ugyanis elejét lehetett venni a józanabb falubeliek tiltakozásának: "a mi zsidaink ilyesmire nem lennének képesek."

Farkas valóban értett a vármegye nyelvén, ha kellett, meghunyászkodott, ha kellett, a sarkára állt. Amikor Eötvös a bíróság előtt azzal vádolta, hogy "kémszolgálatot tett a vizsgálóbírónak", Farkas *önérzettel* (a jegyzőkönyvvezető megjegyzése) visszautasította: "Kémszolgálatot nem tettem, méltóztassék megengedni." Mire a nyíregyházi törvényszék elnöke azonnal a segítségére sietett: "Nem is kémszolgálat, kérem, ha a vizsgálóbírónak engedelmeskedik." Farkas a

vizsgálóbíró egyszerű "jelentőembere" lett volna, ahogy ezt el szeretné velünk hitetni? Nem valószínű. Dolgozott ő saját szakállára is, csak nagyon óvatosan, megfontoltan. Kihallgatott, jelentett, kombinált. A vallomásokat nemcsak *regisztrálta*, de legalább ekkora energiával *inspirálta* is.

Farkas uram minden bizonnyal legzseniálisabb ötlete a kis Sarf Samu fölléptetése volt. Hogy a gondolat saját kútfejéből származott-e vagy idegen forrásból, nem tudjuk. Mindenesetre a kivitelezésben sokat segített testvére, Sós Andrásné, született Farkas Eszter. Sósék ott laktak a zsinagóga közelében. Két kislányuk, az egyik 13, a másik 11 éves, gyakran együtt játszott Samuval a libalegelőn. Egyszer a tizenhárom esztendő Sós Erzsike, aki körül a négyéves Sarf-gyerek különösen szívesen forgolódott, behívta magukhoz "Samukát". Már akkor ott volt Sós né is, meg a szomszédból néhány fiatalasszony is, s kifaggatták a kis zsidófiút, mit tud Eszterről. Az asszonyok faggatódzásán nem lehet csodálkozni, Solymosiné akkorra már elmesélte néhány ismerősének "az öreg Sarf példabeszédét". Hogy éppen a kis Samutól érdeklődtek, az is természetes, a vizsgálóbíró egy későbbi jelentéséből kitűnik, hogy a fiúcska rendkívül éles eszűnek látszott, s kitűnően beszélt a magyar nyelvet (ellentétben a mintegy tíz évvel idősebb bátyjával, Móriccal, aki akkor még gyakran használt jiddis szavakat). A "falusi törvénykezés" a négy fiatal nő zűrzavaros vallomásából aligha rekonstruálható.

Bizonyára összebújtak a "vásott kis zsidókölyökkel", fogdosódtak, kacarásztak; mindegyikük hallott már régi vérvádokról, amelyek bár belesüppedtek az idő szürke porába, azért még fölillant bennük egy kis pajzánság is; súgtak-búgtak, egymáshoz illesztették az izgatottan lihegő kisfiú szavait és a régi történetek foszlányait; végül kisütötték, mit is láthatott Samuka azon a "sábeszon". "Atyuska hívta be az útról a magyar leányt, mama megmosta a lábát, a metsző bácsi pedig elvágta a nyakát." Egy négyéves gyereknek tetszik az efféle izgalmas mese, van benne vér és bizsergés, néhány szem cukorért szívesen elismétli. Samuka "vallomásának gyorsan híre szaladt a faluban; a zsinagóga előtti tisztáson találkozott össze a három falurész: Ófalu, Tótfalu és Újfalu gyalogútja; úgy jöttek az érdeklődők, mintha csak vándorcirkusz érkezett volna a libalegelőre, s valami különleges állatot mutogatnának. A nézelődők főként fiatalasszonyok, pajkos menyecskék; egyikük, Szabó Zsuzsanna, 18 éves

hajadon így beszélte el az esetet: "Találkoztam Tanyi Eszterrel, és ő azt mondta: Hallottad-e már a kis Samu beszédét? Nem? Akkor gyere, hallgasd meg! Azt mondom: Samu, mit beszéltél Sós Mihálynénak? (Sós Andrásné és Sós Mihályné sógornők.) Azt mondja (Samu): Nem mondom, megyek játszani. Azt mondom: Adok cukrot. Kérdezte: Mennyit? Mondom: Hármat. Ő erre bejött a pitvarba és azt mondta: Apuska behívta a magyar lányt az útról, anyuska megmosta a lábát, hátrakötötte a kezét, betömte a száját...stb." Láthatjuk, a kis Samu meséje, mintha csak Grimmék is besegítettek volna, újabb fordulatokkal gazdagodott. De nem mindig kapta meg a "mesemondó" a három szem cukrot. Egy alkalommal, néhány nagobbacska leány "heccből" belelökte a libaúsztatóba, s akkor a sáros, didergő, szeplős kis zsidógyerek értetlenül, sértődötten bömbölte: "Azért se mondom meg, hová tette atyus a magyar leányt..."

Vajon a falubeliek komolyan vették-e Sarf Samu beszédét? Sós Andrásné (született Farkas Eszter) a bíróság előtt így vallott: "Elmondtam ennek, elmondtam annak, jajgattunk, sirattuk mindnyájan a kisleányt." Mire Sarf közbeszólt: "Méltóztassék megkérdezni, hogy a feleséggel volt-e neki valami ügye?" Sós né nem válaszolt. "Sarf: Egy libát akart magától venni, egy kis libát, 40 krajcárért. Mit felelt maga az én feleségemnek? Sós né: Máskor is szokott venni tőlünk. Sarf: De mit felelt neki? Elnök (Sarfhoz): Mondja meg hát neki maga, ha tudja, mit felelt! Sarf: Azt mondta a feleségemnek, szomszédasszony, minek magának liba, úgyis kikergetik már a zsidókat a faluból, még én is fogom kergetni pizskafával. Sós né: Hát én ezt mondtam. (Derűtség a közönség soraiban.)"

Egy másik tanú, Tanyi Eszter 19 éves református hajadon vallomásából az is kiderül, miként szivárgott a vérvád az emberek gondolataiba. "Csak azért mertem megkérdezni, mit beszélt Samuka, mert *már mástól is hallottam*. Különben nem mertem volna, mert addig a zsidósággal békességben voltunk. De *akkor már mertem...*" Megdöbentő, bár tudjuk, a történelemben mindez többször is megismétlődött, hogy Sarf – aki közelről s világosan látta a vérvád keletkezésének és terjedésének körülményeit – alig tiltakozott, alig védekezett. Ő a felvilágosult, asszimilálódott zsidók friss, naiv hitével föltétel nélkül bízott az igazságszolgáltatásban. Eötvös a tárgyaláson azt kérdezte tőle, "tudta-e, hogy Samu fia

áprilisban, különösen pedig május elején miket terjesztett Solymosi Eszterről? Sarf így válaszolt: "Azon időig nem hallottam, otthon sem voltam, a szegénység után jártam, dolgoztam egyet-mást. Egyszer hazajöttem, május első napjaiban lehetett, akkor hallottam, hogy a Samu gyereket Sós Mihályné és Tanyi Eszter cukorral becsalta, s kérdezte: mondd meg, mit csináltak atyusodék a lánnyal? Hát szegény gyermek, úgy vallott. Amikor fölugrott hozzám a szekérre, a cukrot is elhajigálta. Én azután kérdeztem, mit beszélt Sóséknál, de nem válaszolt."

Később a vizsgálóbíró is a szemére vetette Sarfnak, ha ártatlannak érezte magát, miért nem ment el Farkas Gábor községi elöljáróhoz, s miért nem tiltakozott a vádaskodás ellen. Szegény Sarf! Ugyan mit felelhetett volna Bary cinikus kérdésére? Otthon sem volt. Ő az idő tájt valahol a nyíri határban, egy rozzant szekéren, a kölcsöngebét egy frissen zöldült, barkás fűzfaággal nógatva, a szegénység után járt.

Sarf még húsvétkor azt mondta Hurinénak: "Tudom én, hogy az ünnepek után mindjárt írásba véteti a szavaimat, s ügyvéd kezébe ad, de nem bánom, mert én sem az őseimtől, sem a tanítóimtól olyat nem hallottam, hogy a zsidók képesek lennének ártatlan gyermeket elemészteni; a bíróság majd igazságot tesz." Ő akkor még azt hitte, hogy a tizenkilencedik század végén Magyarországon felnőtt, épeszű ember nem ad hitelt olyan szamárságoknak, amikre a Samu gyereket tanígtatták. Talán mindjárt a Tiszának megy ő is, ha akkor valaki fölvilágosítja: évtizedek múltán mi mindent hittek el az emberek csak azért, hogy elaltassák lelkiismeretüket, és nemcsak itt nálunk, a "Balkán küszöbén", de tőlünk nyugatabbra eső, "civilizált" országokban is.

*

Farkas Gábor községi elöljáró – a járási szolgabíró Solymosiné által közvetített utasítására – május 6-án tartott először *hivatalos* nyomozást; ekkor vette jegyzőkönyvbe Sós Andrásné szavait. A valószínűleg teljesen szabályszerű eljárásra csupán az vet némi árnyékot, hogy a tanú a községi bíró testvérhúga, s mint láttuk, a fiatalasszonynak legalább akkora szerepe volt a véres mese végső megformálásában, mint annak közkinccsé tételében. Mindenesetre a hivatalos jegyzőkönyvben ez áll: "Sarf Samu elmondta, atyus hívta be a magyar lányt, megkötözte, megmosta, a metsző bácsi pedig megvágta..." Farkas uram testvérhúga népmesei ihletettséggű vallomását előírászerűen továbbította a szolgabírónak, aki valószínűleg jót nevetett az egészen, s

kiküldte Bary József fiatal aljegyzőt, hogy tegyen végre pontot a "gyerekes ügy" végére.

Bary május 19-én hallgatta ki Sarf Samut, kinek életkorát négy évben és kilenc hónapban határozta meg. Samuka elmondta: "Solymosi Esztert ismeri, Eszter bement lakásukra, apja Eszter szájába fehér rongyot dugott, azután teknőben mosdatták, és egy nagy zsidó bácsi egy hosszú késsel a nyakát megvágta, úgy, hogy a feje leesett (!). Testvére, Móric fogta a fejét (!), ő pedig (maga Samu) tartott egy tányért, s abba piros vér csurgott..." A fiatal, ambiciózus vizsgálóbíró nagy erővel fogott a nyomozáshoz, nyilván élete nagy lehetőségét látta a rejtélyes bűnügy felderítésében. A többi között elrendelte a tizenhárom és fél esztendő Sarf Móric letartóztatását (s vádlott-társaitól való elkülönítését), hiszen öccsének vallomása alapján ő is azzal gyanúsítható, hogy részt vett Solymosi Eszter meggyilkolásában. Móricot – egészen rejtélyes körülmények között – Recsky András csendbiztos lakásán hallgatták ki, éjszaka.

A kihallgatási jegyzőkönyv így adja vissza Móric szavait: "Solymosi Eszternek, midőn apámmal a házunkba bejött, kopottas fehéres kendő volt a fején, vöröses kendő a nyakán, fehéres forma vizitke és valami – ha jól emlékszem – kékes szoknya volt rajta." Móric ezután – lényegében öccse vallomásával egybehangzóan – elbeszélte, hogy az idegen metszők elvágta a kislány torkát, s vérének fölfogták egy cseréptálba. Mindezt ő (Móric) a zsinagóga kulcslyukán át látta.

Barynak – a helybéli hivatalosságok aktív közreműködésével – sikerült a nagy operáció: a gyilkos zsidók tablóképébe a négy és fél éves Samu helyére beapplikálta a majd tíz évvel idősebb Móricot, s ezzel fokozta a vád komolyságát. Ezután már csak a részleteket kellett finomítani. Bary legfőbb segítőtársai: Recsky András csendbiztos és Péczely Kálmán írnok. Utóbbiról a tárgyaláson kiderült, hogy 1857-ben rablógyilkosságért ítélte el a kassai törvényszék. Recsky András csendbiztosról, aki Sarf Móric éjszakai vallomását "jegyezte", annyit tudunk, hogy a per idején "negyven éves, nős, családos, birtokos, de zilált vagyoni viszonyok között élt". Az előkelő nemesi famíliából származó Recskynek kilátástalan anyagi helyzete miatt kellett elfogadnia a nem éppen legelőkelőbb vármegyei állást, a csendbiztosságot. "Szelíd vérmérsékletű embernek ismerték, de egyúttal *pajkosnak* és *hetykének* is. A szeszestalt nem vetette meg." Tény, hogy körzetében bizonyos tekintély övezte.

Valószínűnek tartjuk, hogy a kemény, rideg legényekhez szokott, tapasztalt csendbiztosnak nem okozott különösebb gondot egy tizenhárom és fél éves, megszeppent kisfiúból éppen azt a vallomást "előcsalogatni", amire a különítménynek szüksége volt. Hogy közben meghuzigálta néhányszor a gyerek fülét, megmutatta neki a kutyakorbácsot, hogy megfenyegette: "ha nem mondod meg, hová lett az Eszter, tömlöcbe dugunk, és ott fogsz elrohadni" – nem, ezek nem minősültek akkor különösebben kegyetlen eszközöknek; ment minden, mint a karikacsapás.

Hiába dicsekedhetett azonban a "titkos tanács" szép sikerekkel a vármegyében, a végső célt sohasem tudta volna elérni, ha Ónody révén a "vidéki antiszemitizmus" nem kap hangot a "legfelsőbb helyen", az ország házában is. Istóczy és Ónody korábban már leírt szövetsége, amely csakis Farkas Gábor uramék tevékeny közreműködésével jöhetett létre, éppen abból a célból köttetett, hogy közös erővel fölborítsák a társadalmi békét: fölszítsák, s ezzel mindenki számára láthatóvá, átélhetővé és félelmetessé tegyék a társadalom mélyén lappangó feszültségeket; így – végső soron – kicsavarják a kormány kezéből a hatalmat. Ónody képviselő úr már idézett május 23-i beszéde nemcsak a "véresen érzéki" elemet vitte az Istóczy-féle "száraz teorémába", hanem átszakított egy láthatatlan gátat is, amely addig – mondhatni – mederben tartotta az antiszemita megnyilvánulásokat. Ónody beszéde után a tisztelt házban (s a házon kívül) elharapódzott a vérvád-hisztéria. Komoly "státusférfiak" aprólékos műgonddal taglalták, hogy az istengyilkos zsidók miként folyatták ki a keresztény szűz vérért; nyilatkoztak "tudósok", politikusok, egyházi emberek; a vásári ponyvák lendületes, frivol modora elsöpörte a jóízű határait; kimondhatóvá vált az addig kimondhatatlan, elfogadhatóvá az addig elfogadhatatlan; az antiszemitizmus szalonképessé, elfogadott politikai eszközzé "nemesedett": *Művek* születtek! Több száz oldalas "tanulmányok", válaszok és viszontválaszok, versek, festmények. Ha végigtekintünk ezen a szánalmas karneválon, nem a vértől maszatos ponyvai modor a legundorítóbb, hanem az Istóczy, Rohling, Bary-féle "tudós" értelmiségi szörszálhasogatás.

1882. július 18-án nem várt fordulat következett be a nagy per történetében. E napon ugyanis előkerült a Tiszából egy 14 év körüli leány holtteste, rajta Solymosi Eszter ruhája, csuklóján a kendő, amelybe a boltban vásárolt festéket kötötte. A

holttesten Solymosi Eszter egykori játszótársa – Szakolczai Julcsa – fölfedezte az eltűnt leány egyetlen különös ismertetőjelét, egy régebbi tehéntaposás nyomát. Julcsa a tekintetes bíróság előtt, "saját cserzett lábán azt is megmutatta, hogy milyen tájon volt az a forradás". Később azonban "elbizonytalanodott", s azt vallotta, hogy "nem is tudta jól megnézni a holttestet, mert nagy fogai voltak". "Akkor hát mégiscsak nézted – vetette közbe Eötvös. – Néztem, de nem tudtam jól megnézni, mert rám vicsorította a fogát, s megijedtem." Talán nem tévedünk, ha a tanú elbizonytalanodása és a vármegyei különítmény tevékenysége között összefüggést tételezünk fel, a "vicsorgó koponya" rémében pedig a "tanúkikészítők" sajátos stílusát véljük felfedezni.

Ónody Géza, Bary József, Farkas Gábor és Recsky András terveibe egyáltalán nem illett bele Solymosi Eszter megkerülése. Éppen ezért ők arra a megállapításra jutottak, hogy a holttest bizonyosan nem Solymosi Eszteré. Hanem az történt, hogy a *furfangos zsidók* (a pajos Recsky Bandi szívesen használta ezt a szófordulatot), amint fény derült gaztettükre, gazdag hitsorstársaik segítségével kerítettek valahol egy női holttestet (természetesen egy idősebb, borotvált fejű, zsidó prostituáltét), s ezt a fölbérelt ruszin tutajosokkal leúszatták a Tiszán Eszlárig, ahol ráadták Solymosi Eszter ruháját, csuklójára pedig rákötötték a festékes kendőt, majd partra dobták. A vármegyei különítmény – igazát bizonyítandó – kirendelte Solymosi Eszter anyját is, aki azután "oda nyilatkozott, hogy a (három és fél hónapos) vízi hullában saját lányát fölismerni nem tudja..."

Az újabb rémtörténet tovább szította az országban a zsidóellenes hangulatot. Ennek ellenére – Nyíregyházán és Tiszaeszláron – semmiféle rendbontásra nem került sor, hacsak azt nem tekintjük rendbontásnak, hogy éjszakánként néhány zsidó üzlet kirakatát ismeretlen tettesek beverték, de ezeket délelőttre a város mindig ki is javíttatta. (Egyes rosszmájú föltételezések szerint a randalírozó suhancokat nem az antiszemiták, hanem az üvegesek pénzelték.) Mindenesetre Nyíregyháza főispánja kerek-perec visszautasította a kormány azon javaslatát, hogy a fővárosból katonaságot küld a vármegyébe. A vármegye nyugodtabb volt, mint az ország...

Az eszlári "magyarok" továbbra is a *régi megszokott fensőbbbséggel nézték le a zsidókat*, de kezét még véletlenül sem emeltek rájuk, s miután elmúlt a falu feje fölül az országos hisztéria, a "mózeshitűekkel" megint barátságos, benső, jó viszonyban

éltek. Azt mondják, a Tisza menti nép örökölt valamit szeretett folyója szelíd, bölcs és méltóságteljes nyugalmából. Az egykori nagy passió hőseit megőrizte jó emlékezetében, bár egyikük sem nyugszik eszlári földben. Solymosi Eszter földi maradványai kézen-közön eltűntek a különböző tudományos intézetek boncasztalain, a Sarf család pedig elvándorolt a faluból. Először Amerikába készültek, később Móric mégis Hollandiába ment, s ott kitanulta a gyémántkőszőrűs mesterséget. Pesten több újságíró is igyekezett szólásra bírni az elhíresült Sarfékot. A *Pesti Hírlap* riportere azt kérdezte Mórictól: "Letetted-e már a vizsgát a 4. osztály tárgyaiból?" Az eszlári hős így felelt: "Le kellett volna tennem, de nem tehettem emiatt a mi ügyes-bajos dolgunk miatt..."

A VAJDA

Majd' huszonöt esztendeig mindennap ott ült a zömök, testes öregúr a megszokott, nádfonatú karosszékében a századelő Budapestjének legforgalmasabb pontján, az Andrássy út és a Nagykörút sarkán épült Abbázia kávéház kerek márványasztalánál, kopasz fején – mintha csak valami régi erdélyi fejedelem volna – fekete bárányszőrű süveg: utált mindenféle „léghuzamot”; kedvelte viszont a békés, csendes zugokat, a jó társaságot, a szelíden áramló történeteket; megszokott kávésfindzsájából kis kortyokban iszogatta a feketekávét, rövid csibukkal sűrűn pöfékelt hozzá. Szerette a hidegen pácolt omlós vadhúsokat, a gesztenyével töltött tésztákat, a sűrű tokaji borokat, s előszeretettel tanulmányozta az emberi lélek titkos rejtelseit, mert úgy tapasztalta, hogy a szolid izgalmak – miként a kénes-szénsavas kristályvizek – végső soron jótékonyan hatnak az emésztésre. A kerek fejű, rövid lábú öregurat mindenki csak így hívta: a Vajda; hírlapírók, politikusok jöttek-mentek körülötte, egyik napilapban külön rovata is volt, ahol régi (és újabb) mondásait, tetteit följegyezték. Ő még részt vett az utolsó Habsburg-ellenes összeesküvésben, még együtt ebédelt Deákkal az Angol Királynőben, még láthatta Kossuthot Turinban. S ő védte a híres perben a gyilkossággal vádolt tiszaezlári zsidókat. A legbüszkébb mégis könyveire volt. Bár a Révai-testvérek kiadványai huszonnégy kötetben jelentette meg összes műveit, közöttük három a nagy per történetét tartalmazta, de írt útleírást,

novellát, életrajzot, regényt is – igazi író mégsem lett soha. Megmaradt annak, ami azelőtt is volt, mielőtt tollat vett volna a kezébe: Nagy Mesélőnek. Történetei úgy áradtak, mint a tavaszi Tisza a szabályozás előtt: nem volt sem partjuk, sem medrük, csak árjuk. Magát krónikásnak vallotta, mindig fontosabb volt számára az esemény, az erős, sodró élet, melynek részese lehetett, mint az elbeszélő forma, melyet minduntalan fölrúgott. Eötvös úgy írt, ahogy beszélt: széles gesztusokkal, hömpölygő hévvel. Az „íróművészet” számára még nem önkereső, magagyötrő állapot, hanem a természetes önkifejezés egyik – magától értetődő – formája. Ady – akit egy ízben megbántott – róla írta: „az irodalom végre belenőtt a köntösébe, s az irodalmat ma már nem birtokos urak, úrfiak és válogatott cigánylegények csinálják, hanem írók”. Válogatott cigánylegény, igen, ez maradt egész életében.

*

„A zsidógyűlölet szítói azt hirdették, hogy én is zsidó családból származom. A németországi sajtóban el volt terjedve, hogy öregapám neve Goldschmied volt, aki a nagy Napóleon elleni háborúban a bécsi udvar számára hadsereg-élelmezési szállítással foglalkozott, s ezért kapott volna a kereszténységre áttérése után új nevet és magyar nemzetséget. Egészen helyes dolog lett volna, ha így lett volna. De ez a hírlelés alaptalan. Családom ősi magyar keresztény család. Nemesi előneve: Ráckevei. Egyik ága több száz éven át itt lakott a Duna keleti ágának partján.”

Amikor Eötvös Károly mintegy húsz év múltán nekilátott, hogy megírja a tiszaezlári per történetét, külön fejezetet szentelt családjának, származásának. Nincsen ebben semmi hivalkodás vagy kérkedés, még csak a szokásos antiszemita érvelést sem veszi túlságosan komolyan (ha valaki a zsidókat védi, nyilván maga is zsidó); csupán a terebélyes fa erős gyökérzetét akarja megmutatni, amely oly jó szolgálatot tett a későbbi nagy viharokban. A ráckevei ősök közül talán Eötvös János példáját emlegeti a legtöbb büszkeséggel, mintha már benne föllelhető lenne a gesztus, ami őt, a késői leszármazottat a polgári jogok védelmére sarkallta. Eötvös János a tizennegyedik század végén Budára költözött, s itt olyannyira megnyerte a városi polgárság bizalmát, hogy 1408-ban őt választották bírónak. Csakhogy a német lakosság ezt nem nézte jó szemmel (ők maguk közül akartak bírót), ezért egyik éjszaka megrohanták Eötvös János házát, magát agyonütötték, holttestét pedig a Dunába

dobták. „A magyarság nem tudta a véres merényletet meggátolni, de városbírájának holttestét mégis megmentette, s azt nagy gyásszal eltemette. De nem maradt meg a puszta gyásznál. Elpanaszolta nagy sérelmét nyomban a szomszédos falvak nemességének, ez bosszúra gerjedve fegyvert ragadott, s a városba betört... Nagy tárgyalás következett ezután. Buda városa új szabadalmat kapott, melyben a magyarság tisztviselői joga biztosítást nyert. Eötvös János halála tehát nagy közmíveltségi és nemzeti elhatározásra szolgált alkalmul.”

Eötvös Károly örökre szóló élménye 1848: a Nagy Év. Éppen hatesztendő ekkor. Egyik írásában fölidézi a tagbaszakadt, bőrkötényes, mezőszentgyörgyi kovács emlékét, amint műhelyében dárdahegyeket készít; körülötte a sorsfordító eseményektől és a tűz varázslatától bódult gyerekek, akiknek „a vas szikrája majd' kiverte a szemét, s arcuk olyan fekete a koromtól, mint a kéményseprőké”. Jól emlékszik a libalegelőkön gyakorlatozó lelkes mezőszentgyörgyi nemzetőrökre, akiket az apja, Eötvös Lajos németből sebtiben magyarított vezényszavakkal készít fel a harcra. Nem feledte Kallós uramat, a falubeli asztalost sem, aki fakardokat gyárt a gyerekeknek, hogy ők se maradjanak ki a haditudományok gyakorlásából. Egy másik írásában aztán újra megjelenik Körösztyös Ferenc, a kovács, amint éppen puszta kézzel tépi szét azt a szerencsétlen katonát, akit Jellasics egyik felderítő osztagából ejtettek foglyul. Eötvös – gyermekként – ekkor néz először szembe az „emberbőrből előbújt fenevaddal”, de nem szörnyülködik, nem „pipeg”; az életet akarja elmondani úgy, ahogy vele megesett, nem kendőzve a nyersséget, a vadságot sem. Szerencsések azok az emberek, akiknek eszmélése egybeesik a nemzet legszebb ifjúságával; Eötvös hat-hét évesen megélhette „egy kis nemzet nagy forradalmát”, s ez az élmény egész életére erővel, makacssággal töltötte fel.

*

A fiatal Eötvös 1863-ban joggyakornokként szolgált Veszprém vármegyében. Egy decemberi éjszaka beállít hozzá barátja, aki „vitéz honvéd volt egykoron”; gyanakodva körülnéz a szobában, s kulcsra zárja maga mögött az ajtót. Eötvös mosolyog, nem tudja, mire vélje a nagy óvatosságot. Nos, hát ezek azok a bizonyos „történelmi pillanatok”, amelyekről csak jóval később derül ki, hogy mi fán teremnek.

Eötvös Károlyt például ekkor szervezték be az Almásy-Nedeczky-féle, Habsburg-ellenes összeesküvésbe. Ő maga így beszéli el az esetet:

„Barátom elővesz egy csomó nyomtatványt, s átad nekem vagy tíz darabot.

– Ez a forradalmi kormánynak kiáltványa a nemzethez. Az éjjel ezt magad, személyesen, alkalmas helyeken kiragaszd a falakra. Vigyázz, senki meg ne csípjén.

Még az éjszaka folyamán átadtam kiragasztás végett négy darabot egyik barátomnak, kiben feltétlenül megbíztam. Öt darabot kiragasztottam magam. Másnap reggelre valami ötven kiáltvány volt kiragasztva Veszprém városában.

Két nap múlva Pestre kellett mennem. Egyáltalán nem tudtam, miért. Az volt a parancsolat, hogy délelőtt 11 órakor ott legyenek a Köztelken. Amint sokkal később rájöttem, a harc kitörésének idejét s módját akarták ott a vezérek megbeszélni. A körülmények egybevetéséből gondoltam ezt.

A székesfehérvári vasútállomáson találkoztam Késmárky Pepsával. Kérdezi tőlem:

– Hová mész?

– Pestre. Valami dolgom van ott.

– Hol és miféle dolgod?

– A Köztelken, déli 11 órakor.

Nagyot néz, nem szól. Sok idegen utas izgett-mozgott körülöttünk. Együtt mentünk a Kálvin tér felé. Megáll az Üllői út elején s gondolkozik. Fejét széles vállai közé sunyja.

– Itt menjünk a józsefvárosi oldalon.

A Köztelek a ferencvárosi oldalon van. El nem tudtam gondolni, miért menjünk mi a józsefvárosi oldalon. Miért ne mehetnénk az egyenes úton? Odaértünk a Köztelek irányába. Lassan ballagunk, Pepsa éles, fürkésző szemmel nézi a járókelőket. Elérjük a Köztelek kapuját. Pepsa barátom nem áll meg, tovább ballag. Én megállok s azt kérdezem:

– No, nem fordulunk be?

– Csak gyere!

A híres Két Pisztoly csárdáig meg se állunk. Ott azt mondja:

– Megyünk haza, pajtás. Négy titkosrendőrt láttam a Köztelek körül járkálni. Figyelik, ki megy oda be. Én nem megyek, neked se tanácsolom.

Hát jól van. Megyünk haza. Okos ember nem megy fejjel a falnak. Alig érünk haza, nem telt el huszonnégy óra se, a lapok rejtelmes rövid hírekben tudatták, hogy a titkos összeesküvésre rájöttek, vezetőit elfogták, egyik tevékeny részesét, Sebes Emilt menekülés közben később az Orczy kertben agyonlőtték.

Két nap múlva végzést kapok a központi főszolgabírótól. A végzésben az állt, hogy január 2-án, délutáni 2 órakor jelenjek meg a komáromi császári királyi kivételes haditörvényszék előtt a várban, az ó-pavilonban, a 37-ik teremben. Ha elmaradok: visznek vasban, katonai karhatalommal.”

Eötvös ezután elbeszéli, hogy a behavazott, téli utakon milyen viszontagságos körülmények között jutott el Veszprémből Komáromba, s hogyan szabadult meg a börtönből barátai segítségével. A „puccs” résztvevői azonban többnyire szerencsétlenebbül jártak, mint a két, minden hájjal megkent, vidéki nótárius.

*

Eötvös Károly évekig szolgálta a vármegyét, megismerte teljhatalmú urait, kiismerte titkos útvesztőit – tökéletesen elsajátította az ügynevezett táblabírói stílust. Később a tiszaezlári per védőjeként, amikor nemcsak a gyilkossággal vádolt zsidók felmentéséért, de a vármegye „túlhatalmának” visszaszorításáért is harcolt, ezeket a tapasztalatokat jól hasznosíthatta.

A Vajda közlelőre érzékelte azt a feszültséget, amely a középnemesség tömeges elszegényedésével járt együtt. Rokonszenvennel figyelte a kiegyezéskori vármegye főszereplőjét: az elszegényedett nemesből lett hivatalnokot, aki korábban a reformkori eszmék élharcosa, majd az 1848-49-es forradalom és szabadságharc legfőbb politikai irányítója lett, s aki a Nagy Alku (a kiegyezés) után következő ipari és gazdasági átalakulásban már nem találta a helyét.

Eötvös jól látta ennek a hivatalnoki karnak az ellentmondásos szerepét. A kormányzó liberálisok ugyanis azt hirdették, hogy a vármegye az antiszemitizmus melegágya, s az Ónody vezette vármegyei különítmény támogatása nélkül Istóczy sohasem léphetett volna ki értelmiségi elszigeteltségéből; a zsidóellenesség visszaszorítása érdekében tehát elsősorban a vármegye hatalmát kell megtörni. Eötvös

azonban azt is tapasztalta, hogy vidéken sokkal kevésbé terjed az antiszemitizmus, mint a nagyobb városokban; a parlamenti hangadóknak főként a „proletár elemeket” sikerült fölizgatniuk.

Eötvös mint a függetlenségi párt egyik meghatározó személyisége, nyilván egyetértett Mocsáryval abban, hogy a vármegyék ellen indított kormánypárti támadás, amely időnként az antiszemitizmus-ellenesség köpönyegébe bújt, lényegében nem más, mint a kormány leplezett, Habsburg-mintájú központosítási törekvése. Ugyanakkor Eötvös az eszlári per során – védőként – újra és újra szembesült a vármegye egyes tisztségviselőinek hal-adásellenességével, korruptségával.

Csakhogy ő nem általánosított: nem a vármegyét vagy az egész tisztségviselői kart kárhoztatta, csupán egyes korrupt személyek vagy érdekcsoportok ellen küzdött. Őt nem érdekelték a teoretikus megközelítések, az ideológiák; amikor elvállalja az eszlári zsidók védelmét, semmi sem áll tőle távolabb, mint a filoszemitizmus, ami egyébként – ifjúkorában – több „antiszemitikus élharcost” is megkísértett. Értelmiségi filoszemitizmus és antiszemitizmus – úgy látszik – közeli kapcsolatban áll egymással: először csak néhány megsértett, belső egyensúlyát veszítő, a politikai csatározásokban látványos sikereket kereső, középszerű „széplélek” képzeleg a hatalom megszerzéséről és ennek akadályairól; minden későbbi sátáni terv ezekből a frivol (ponyvai) képzelmekekből fakad, s egyedüli célja a méltatlannak vélt akadályok legyőzése.

A Vajda – szerencsére – nem volt széplélek, hiányzott belőle mindenféle filozemita vagy antiszemita küldetésstudat; egyszerűen csak elfogulatlan nyíltsággal, egy sebészorvos „brutalitásával” figyelte a társadalmi folyamatokat. „A zsidó Máramarosnál bevándorol. Ekkor még kéregető, napszámos és pálinkamérő. Fia már két megyével tovább jut nyugati irányba és gyáros lesz, kereskedő vagy nagybani bérlő. Ha egy vagy két megyével még beljebb jön az országba, akkor máris nagybirtokos, és szerez magának egy kastélyt. Budapesten nemességre törekszik, parlamenti mandátumra, báróságra, és ha már néhány milliót szerzett magának, akkor továbbmegy Bécs irányába.” Tény, hogy Magyarországon az 1867-es kiegyezést követő gazdasági föllendülésben a birtokos nemesség visszaszorulása együtt járt a honi zsidóság előretörésével; vállalkozó kedvük, mozgékonyaságuk és jelentős pénztökéjük révén közvetítő szerepet tölthettek be az ország életében.

*

Amikor a magyarországi zsidók érdekvédelmi szervezete, a Központi Iroda fölkererte Eötvöst, hogy vállalja el a gyilkossággal vádolt eszlári zsidók védelmét, mindjárt a nagy példakép, Deák Ferenc intelmei jutottak eszébe. „Nemcsak fegyverrel lehet vallási háborút viselni; igen gonoszak azok is, melyek tollal és tanácskozási termekben vívatnak. Oly vallási háború, mely hit és vallási buzgóság nélkül, magánérdekből és politikai célokból vívatik, még veszélyesebb, s amellet utálatos is.” Eötvösből hiányzott mindenféle hitbuzgalom, nem akart egyik szekértábor fölött sem zászlóként lobogni, talán egyszerűen csak szépészeti okokból – mert undorította a jelenség – vette fel a harcot az antiszemitizmus kórokozóival. De lehet, hogy még az undornál is erősebb volt benne a kíváncsiság, s „mint olyan ember, aki észlelni szeret, ment Nyíregyházára, a különös jelenségeket megfigyelni”. Mindenekelőtt Sarf Móricot, a vád tizennégy esztendő koronatanúját akarta látni, aki Nyíregyháza nemes bűnüldöző urainak fogságában azt vallotta, hogy a kulcslyukon át megfigyelte, amint az apja és a metsző lefotgák a kisleányt, egy nagy késsel elvágták a torkát, s vérét egy cseréptálba csorgatták. Eötvös így írja le a találkozásukat:

„Ott állott a fiú előttem. Az igénytelen zsidó gyerek, ócska, fakó ruhájában, melyet még hazulról hozott. Sárgásszöke, piros arca, nem éppen rövidre nyírt haja, komolyan és félénken néző szemei, ideges tipegése s idegesen mozgó kezujjai. Arca elég értelmes. Nemcsak a hülyeségnek, de még a lassú, vontatott észjárásnak sincs az arcon semmi nyoma. Megcírógattam a haját s megtapogattam koponyáját. Nincs-e koponya alakulásában valami rendetlenség? Nem találtam semmit.”

Mennyire jellemző Eötvösre az a mozdulat, ahogy a különös gyermek koponyáját alig leplezett, már-már szemérmetlen kíváncsisággal körbetapogatja. Így fordul minden ismeretlen jelenség felé, így tapogatja körbe a társadalom testén az antiszemitizmus daganatát is. A vád tanújához intézett kérdései fokról fokra leplezik le a per „tendenciózus” jellegét.

„– Hány éves vagy, fiam?”

A tanú hallgatott. Csak nézett rám mereven. Egész nézésében az a félő kérdés rejlett: vajon szabad-e neki ezt az idegen, ismeretlen úr kérdésére megmondani.

A királyi főügyész nyájas, biztató hangon szólt hozzá.

– Ne féljen, Móric, feleljen bátran!

Erre az őrmester is intett fejével, mintha beleegyezett volna abba, hogy a fiú feleljen kérdésekre. Felelt is. Megmondta életkorát.”

Ennyi elég is Eötvösnek. Hiszen nem tanú ez, hanem bálvány, morogja magában. A nyilvános tárgyaláson, amikor Móric újra és újra előadja betanított szövegét, Eötvös egy óvatlan pillanatban odafordul a bíróság elnökéhez és azt mondja: „Méltóztassék a tanútól megkérdezni, hogy vallomását nem tudná-e elmondani versben is.” A teremben kitört a vihar. Eötvös sokat kockáztatott, de nyert. Igaz, az elnök rendreutasította, de először neki sikerült megtörnie a sátáni varázslatot: nevetést csalt az emberek ajkára, s aki nevet, az már nem tud teljes szigorral gyűlölni.

Eötvös, miután találkozott Móriccal, visszautazott Budapestre, s értesítette a Központi Irodát, hogy elvállalja a védelem vezetését. Még azon az éjszakán levelet kapott két képviselőtársától. „Az Ausztriával való szövetséget lazítani kell, holott Tisza Kálmán kormányzata azt mind szorosabbra fűzi, s ezzel Magyarország erőit bénítja. Tisza Kálmán megbuktatásával tehát nagy nemzeti célt érünk el. Ám Tisza Kálmán a nyers anyagi érdekek egyéenkénti legyezgetésével, s mint mondani szokás, a korrupcióval tartja fent uralmát, a korrupció számai pedig a zsidóság kezében vannak. A zsidóság ellen most elemi erővel dühöngő gyűlölséget pártszervezésre kell a jó hazafiaknak felhasználni. A jelszó: Le a korrupcióval, le a zsidósággal, le Tisza uralmával!”

Eötvös meglepődött: a két képviselő az 1848-as függetlenségi párt tagja. 1848 a nemzet történelmének egyik legszebb fejezete: ekkor törölték el a középkori hűbériség még fennálló intézményeit, s ekkor született meg a törvény az egyházak és felekezetek egyenjogúságáról. Most az 1848-at lobogójára tűző párt a zsidóságot újra a jogfosztottság állapotába akarja taszítani. Mi ez, ha nem 1848 szellemének megcsúfolása? Eötvös így válaszolt a levélre: „A felekezeti gyűlölség utálatos eszköz politikai célok elérésére, de ha függetlenségünk kivívására alkalmas volna: magam is gondolkodóba esném, ne használjam-e föl? Azonban nem alkalmas. Ha a gyűlölködés megerősödik: a tömeg legrosszabb szenvedélyeit kelti föl s ingerli kitörésre. A vezetés csakhamar kiesik kezünkől, s a bujtogatók kezére száll.”

Eötvös másnap fölkereste a függetlenségi párt vezérét, Mocsáry Lajost, s fölhívta a figyelmét a párton belül (a balszélen) szervezkedők veszélyes terveire. Mocsáry egyetértett Eötvössel, hogy a felekezeti izgatás kétélű fegyver, s könnyen a párt ellen fordulhat, de azért azt nem helyeselte, hogy Eötvös elvállalja az eszlári zsidók védelmét. Úgy vélte, ez a lépés megbéníthatja Eötvös politikai működését. Mocsáry aggodalmai jogosnak látszottak.

A Vajda azonban sohasem ment fejjele a falnak, igaz, a nagy feladatok meg mindig erősen vonzották. Tudta, hogy a perben nem is az ügyvédi feladat lesz a legnehezebb, hanem a felizgatott tömeg lecsillapítása. „Nagy bajvívásnak lesz majd tanúja az ország, amelyben az egyik fél én leszek, a másik fél a tömegek szenvedélye.” Azt is tudta, hogy bár sokan rokonszenvvel nézik majd harcát, segítségére meg nem mozdulnak. „Hallgatni fognak mind a nemzet kormányzói, az egyházak fejedelmei, a pártok vezérei, az ország főbírói s a mérhetetlen uradalmak birtokosai. Hírneves tudósok, költők, tanárok nem emelik föl szavukat.” Nem szólnak, mert félnek, ha nyilvánosan elítélik az antiszemitizmust, pártoskodással vádolják majd őket. Egyébként is, a nagy hangzavar, a sok szitok és mocsok elriaszt minden csöndhöz szokott, tiszta elmét. Ők csupán néma borzadállyal szemlélik a „bajvívást”. Eötvös, a „válogatott cigánylegény” azonban nem ódzkodott beleereszkedni a küzdelembe; minden mozdulata egészséges erőt sugárzott. Téved, aki azt hiszi, hogy magányos hősként vívja csatáját. Az egykori vármegyei ember jól tudja, Magyarországon a magányos hős valamire bizton számíthat, s ez a bukás. Ő pedig nem elbukni akar, akármilyen nemes is Don Quijote harca, hanem győzni.

Nagy körültekintéssel lát neki a feladatnak. Mindenekelőtt fölkeresi Kozma Sándort, az ország királyi főügyészét, aki különben „bizalmas, belső barátja”, s arra kéri, hogy figyelmeztesse a nyíregyházi királyi ügyészséget, „járjon kezére”, s ne akadályozza a védelem munkáját. Az újságírókkal különösen jó kapcsolatra törekszik, minden lépéséről előre tájékoztatja őket. Nem retten meg a heves támadások láttán, eszébe sem jut, hogy hibásan döntött, s vissza kellene vonulnia. „Jól láttam előre mindent – írja visszaemlékezéseiben. – Minden jelentékeny férfival együtt, egy időben születik meg annak egy csomó ellensége... Mindez egy percnyi aggodalmat se okozott nekem. A küzdő pálya nem rózsás pihenő, tudtam, hogy a küzdelem elé kell menni.”

Nyíregyházán többször is találkozok Mikszáthtal, aki a Pesti Hírlapot tudósította a per fejleményeiről. Egyik alkalommal együtt sétálnak a város határában, Mikszáth így emlékezik párbeszédükre: „Ledöltünk a gyepre s beszélgettünk, természetesen a pörről. Eötvös elmondta; mit fog összehozni társadalmi keretnek a védbeszédében. Én azt mondtam:

– Kár volt ebbe a komédiába belemennem. Ha az egész ország haragszik a zsidókra, haragudjunk mi is. Úgy dukál... Ha a nemzetek tévednek is, a nemzeteknek mégis igazuk van.

– Miféle nemzet? Hát hol van az a nemzet, hadd lássam? – riadt rám Eötvös bosszankodva. – A proletár elemek háborognak és a pusztuló gentry, ez az egész.

Aztán rám nézett a szürke szemeivel gúnyosan:

– Hát tudod te, melyik az a nemzet?

– Ejh hát, ugyan melyik?

– A sok száz meg százezer apró, névtelen ember, aki a tíz-tizenöt holdacskáját szántja otthon, s aki nem törődik veletek, hogy mit írtok az újságokban... Ez az erő.

– De hátha ez is megrázza magát – vetem közbe.

– Ne hidd azt. Ösmerem én azt nagyon jól.

Felelni akartam neki. De egy keletkező szélroham egyszerre arcomba vágta a gazos nyíri homokot. Mire kitörültem szememből a port, s szétnéztem, a fákat hatalmasan rázta a növekvő vihar, ropogtak a gallyak és hajladoztak. A kis füvek meg se mozdultak.”

*

Eötvös irodát nyit Nyíregyházán, innen irányítja a védelem munkáját. Különösen az orvosi kérdések iránt érdeklődik. Az ő feladata, hogy bebizonyítsa: a Tiszából kifogott holttest Solymosi Eszteré. Orvosi szakértőkkel levelez, szakkönyveket olvas. Értekezést tesz közzé a napilapokban a hullaviasz és a hullaszappan keletkezésének okairól. Saját szemével akar meggyőződni, hogy milyen egy tizennégy éves leánygyermek csontváza, de kiderül, hogy itthon nem őriznek ilyet. Sőt a bécsi és a gráci egyetem orvostudományi múzeumában sem lehet találni hasonlót. Sikerült viszont megszereznie Prágából az ott őrzött 14 éves korú leány

csontvázának pontos leírását, amely – mint utóbb kiderült – pontosan illett a Tiszából kifogott holttestre.

Eötvös a tárgyalásra óriási mennyiségű bizonyító anyagot gyűjtött össze, de ennek csupán egy töredékét használta fel. A felkészülésben egy fiatal, zsidó származású újságíró, Szabolcsi Miksa segédkezett neki. Eötvös azt írja Szabolcsiról: „Tele volt magyar érzéssel, s a hitsorsosai iránt buzgó ragaszkodással. Lelke fenekéig érezte a zsidóság minden fájdalmát. Abban az ábrándban élt, hogy az eszlári lányka eltűnésének rejtélyét ő fogja földeríteni. Bátor volt e törekvésében a vakmerőségig, s fáradságot nem ismert.” Szabolcsi korábban a Debreczeni Ellenőrt tudósította az eszlári és a nyíregyházi eseményekről, ekkor ismerkedett össze Eötvös Károllyal. A Vajda beszélte rá, hogy utazzon el Máramarosra, s faggassa ki a „hullaúsztatással” vádolt tutajosokat, hogyan vallatta őket a „titkos tanács”. Szabolcsi fáradozása sikerrel járt: néhány tutajos a máramarosi bíróságon panaszt emelt Bary József, Recsky András és Vay György ellen. A fiatal újságíró máramarosi útjának eredményeiről saját lapjában is beszámolt, de úgy látszik, ezek az írások nem arattak osztatlan elismerést, mert rövid úton kitették a szűrét. Igaz, volt még más is, amit a számlájára írtak. Egy korábbi, lelkes hangú cikkében például arról tudósított, hogy Révész Bálint református püspök és Tóth Sámuel rabbi egy díszebéd alkalmával összecsókolózott. Az „ökumenikus csók” tényét elsőként Tóth Sámuel rabbi cáfolta, mondván, poharat koccintottak, kezet is fogtak, de semmiféle összeölekezés és csókolódzás ott nem történt, ezt csak az újságíró találta ki.

A vérvád hívei azzal vádolták Eötvöst és Szabolcsit, hogy a zsidók védelmében hamis tanúkat állítottak. Nem tudjuk pontosan, hogy a Vajda a nagy küzdelemben milyen eszközöket használt, de azt valószínűnek tartjuk, válogatni neki sem igen állt módjában. Nyilván ő is kézzel-lábbal hadakozott az egyre vadabb küzdelemben. Úgy látta, már nemcsak jóhíre, de személyes biztonsága is veszélyben forog. A harcias Ónody-kisasszonyok (a képviselő úr húgai), akik mindig lovaglóstorral jártak, és erős, fekete szivarokat szívtak, többször is figyelmeztették a Vajdát, hogy mielőbb hagyja el a várost. Istóczy, Ónody, Verhovay pedig egyre-másra inzultálták Nyíregyházán, a sóstói fürdő sétányán vagy a parlament folyosóin azokat, akik a

zsidók felmentéséért küzdöttek. Szeyffert Ede, a királyi főügyész védelmet kért Nyíregyháza főkapitányától.

Eötvös más megoldást választott. „Ismertem a viszonyokat – írja emlékirataiban. – Tudtam, hogy a falusi magyar parasztot ellenem felbujtani nem lehet. De a városban mindig van dologtalan, ügyelgő ember, fiatal és idős, akit lehurrogatásra, ablakbeverésre, tömeges ordítózásra, személyes megtámadásra könnyen ki lehet bérelni. Az ily emberek rendszeren ott ácsorogtak a köztéren, a templom előtt, a megyeház és törvényszéki terem közelében. Biztosra vettem, hogy az első napokban nem lesz merénylet. Úgy gondoltam, hogy a felbujtásra az ügynökök és közbenjárók a vármegye hajdúi s hivatalosolgái lesznek... Nohát fölbérelem én magam mellett őket. Így történt. Szállásomból az út a tárgyalóteremig a köztéren keresztül vezetett. Ezt az utat naponként megtettem néhányszor. Zsebjeimet teleraktam ezüstforintosokkal. De nem ingyen, nem jogcím és szolgálat nélkül adtam a jutalmat. Vagy esernyőt vagy felsőkabátot, vagy valami iratot, botot, zsebrevalót, tollkést készakarva otthon feledtem vagy a törvényszéknél hagytam, s annak utánam hozása volt a jogcím és ellenszolgálat. Szinte csodálni lehet az eredményt, mely rám nézve bekövetkezett. S nem is került éppen sok pénzbe. Hat hét alatt csak 1573 darab ezüstforintos fogyott el.”

Tudjuk, hogy Eötvös a tárgyalás ideje alatt Stern Jenőnéél lakott. Krúdy szerint, s neki aztán igazán hihetünk ilyen ügyekben, a Vajda főként Sternnének köszönheti nyíregyházi sikereit. Sternnéről méltatlanul elfeledkeznek a nagy pör krónikásai. Pedig ennek az „Erzsébet királyné termetű, feketehajú, igen fehérarcú, lobogószemű asszonyságnak legalábbis volt annyi szerepe a magyarországi zsidók történetében, mint a különböző bibliai asszonyságoknak, akikről az iskolában tanítanak.” Eötvös kényelmes lakosztályát maga Sternné rendezte be, hogy „itt tanácskozhasson, dolgozhasson, pihenhessen. Ez a hűvös, légmentes, komótos lakás várta, amikor izzadtan, gyötörtén, párologva eljött a mindennapi, kánikulai forróságban töltött tárgyalásokról. Sternné nem beszélt, de még a gondolatát is kitalálta Eötvösnek. Sohasem volt, se azelőtt, se azután olyan háziasszonya. Sternné józan esze megmutatta a hibákat, amelyeket a férfiak követtek el a törvényszéki tárgyaláson. Ő hallotta először Eötvös Károly védőbeszédét, összevont szemöldökkel,

nyílt elmével és a szavakon túli értelemmel... Megjegyzései nem maradtak nyomtalanul.” A Vajda azután például a női testrészeket mindig latinul nevezte meg, amit a végtárgyalás női törzsközönsége igen jó néven vett, mert így nem kellett – éppen a legizgalmasabb részeknél – pirulva távoznia.

*

A nagy „bajvívásnak” a nyíregyházi nyilvános tárgyalás az utolsó menete. Akár egy színielőadásra (vagy cirkuszi attrakcióra) – úgy készült mindenki. A nyíregyházi színház egyébként a nagy per idejére egészen elnéptelenedett, panaszkolta az újságíróknak a színidirektor. Eötvös a premier előtti napon összehívta a védelem tanúit, hogy még egy utolsó eligazítást tartson nekik; Mikszáth szerint úgy igazgatta őket, „mint a mama az első bálra készülő leányait”.

A monumentális védbeszéd hat és fél óra hosszan tartott. A törvényszék nagy ablakai mind nyitva voltak, a téren óriási tömeg hallgatta a tárgyalóteremből kiszűrődő hangokat. Eötvös erre az alkalomra „deákferences, zsinóros atillát” öltött, s egyébként is gesztusai, szófordulatai erősen emlékeztettek a nagy példaképre. Krúdy szerint, aki maga is regényt írt A tiszzaeszlári Solymosi Eszterről, „itt, a szenvedélyes Nyíren, ahol a fiatal, lobogó, szabadságharcos Kossuth Lajos volt az úriemberek szívbéli ideálja: eleinte különös hatásúak voltak Eötvös szélesen hömpölygő, inkább csendre intő, mint cselekvésre készítő, dunántúli kedéllyel elmondott szavai; csak akkor figyeltek fel igazán, amikor beszéde első fertályában váratlanul támadni, becsmérelni kezdte Székely Ferencet, akinek hanyagsága miatt elvadult a tiszzaeszlári vizsgálat... Talán mégse olyan flegmatikus táblabíró ez az Eötvös Károly.”

Nemcsak a vérvádat kellett azonban szétzúznia, ezt ügyvédtársai talán maguk is el tudták volna végezni, hanem az antiszemitizmus parazsát kellett végleg eltaposnia. Már amikor a zsidók védelmét elvállalta, tudta, szinte a lehetetlenre vállalkozik. S mégis. A szemtanúk írják, mondják: a védőbeszéd úgy hömpölygött, olyan feltartóztathatatlanul, mint az özönvíz. „Így áradt a Tisza – írja Krúdy –, amikor már összegyűlnek benne a mellékfolyók vizei. Így szakad a záporosó hosszú szárazság után, mikor a felhők megnyitják keblüket. De így omlik a könny is nagy, szívtépő fájdalom közepette. Ahogy Eötvös Károly beszélt.” És a veszélyes parázs jó időre kialudt.

*

Szokás Eötvöst úgy is ábrázolni, mint a felvilágosodás, a haladás, a liberalizmus elszánt harcosát, aki sárkányölő Szent Györgyként – elkeseredett küzdelemben – végül eltapossa a feudalizmus hétfejű fenevadját; megvédi Magyarországot a művelt Nyugat vádjaitól (balkáni banditizmus, ázsiai sötétség, pogány barbarizmus etc.). Ezzel az értelmezéssel nemcsak az a baj, hogy leegyszerűsíti a folyamatokat, hanem az is, hogy a társadalom egy későbbi, roncsolt állapotát vetíti vissza az 1880-as évekre. Bármennyire fontos szerepe volt az Eötvös-féle, máig példamutató magatartásnak az antiszemitizmus visszaszorításában, ez nem feledtetheti el azt a tényt, hogy akkor még a társadalom immunrendszere is egészségesen működött. Érdekes fölidézni néhány európai (és hazai) lapvéleményt, milyen rejtett feszültségeket láttak ők az eszlári „ügy” hátterében. A londoni Times egyik cikkében például ezt írta (a félreértések elkerülése érdekében előre bocsátjuk, hogy a cikk nem a honi vagy az emigrációban élő magyarok egyikétől, hanem a lap bécsi tudósítójától, W. Lavinótól származik): „Az angol bizonyító eljáráshoz szokott közönség az ellentmondások és badarságok kibonyolíthatatlan szövevényét látja az egész ügyben... Bary (a vizsgálóbíró) magaviselete a legnagyobb mértékben rendellenes és kifogásolható, minthogy ő volt, aki fenyegette és bántalmazta a tanúkat, és ha színpadon találkozoznánk vele, okvetlenül azt várnók, hogy a harmadik felvonásban ő veszi el a büntetését, melyet másnak szánt.” Valóban, a királyi törvényszék a vádat végül is elejtette, s a vádlottakat egytől egyig fölmentette, de elégtételt nem szolgáltatott nekik; a hivatali hatalmukkal visszaélő vármegyei alkalmazottakat sohasem vonták felelősségre. Az „angol bizonyító eljáráshoz szokott közönségtől” azt aligha várhatjuk, hogy a felemás ítélet mögött a magyar vármegye ellentmondásos szerepét keresse. Pedig az eszmények nem is álltak egymástól olyan távol. Mocsáry, aki igazán nem vádolható azzal, hogy a „feudális reakció szekértolója” lett volna, az autonóm vármegyékben éppen az angolszász államigazgatási modell megtestesülését látta, s ezért védte olyan elszántan függetlenségüket. Amikor a királyi ügyész, a közvád képviselője megtámadta a megyei hivatalnokok eljárását, a vármegye választhatott: vagy visszavonja a vádat, s ezzel ország-világ előtt látványosan lemond az önállóságáról, fölerősíti az antiszemiták hangját, akik szerint a kormány éppen így akarja eltussolni a zsidók bűnét; vagy

fenntartja, s ezzel megadja a lehetőséget, hogy nyilvános tárgyaláson tisztázódjék, a vádlottak bűnösök vagy ártatlanok. Nyíregyháza az utóbbi megoldást választotta. A királyi főügyész pedig valószínűleg azért nem kezdeményezett eljárást a hivatali hatalmukkal visszaélő tisztviselők ellen, mert úgy vélte, ezzel csak újabb olajat öntene az antiszemitizmus paraszára. Egy puszkaporos hordóba nem föltétlenül gyertyával kell bevilágítani, hogy megvizsgáljuk, van-e még benne puszkapor...

A brit lapok – ha az eszlári per valamennyi összefüggését nem érzékelték is – általában tárgyilagosan tudósítottak a honi viszonyokról. Nem így a német sajtó. Miközben a tisaeszlári per kapcsán sötét középkorról, boszorkányüldözésről, ázsiai barbarizmusról cikkeztek, Berlinben Extra Blattot árultak az utcákon, a keresztény szűz, a gyilkos sakterek és az eszlári zsinagóga képével. A Pesti Hírlap tudósítója szerint „Berlinben és Drezdában erős az antiszemita hangulat, sokan remélik, hogy legalább a négy fővádlottat halálra ítélik; némely itteni lap szerint a magyar népesség körében mozgalom készül a zsidók ellen.” Tanulságos, amit a Magyarország elleni német sajtótámadásokról egy trieszti lap írt: „Az antiszemitizmus éppen Németországból szivárgott be Magyarországra, s hogy ott mily kevés hatást gyakorolt a lakosságra, arról éppen e pör tesz tanúságot. Németországban nem tűnt el rejtélyes módon egy gyermek (még eltűnhet!), s a zsidóság még nem talált oly elrémisztő ellenségre, aminőt Magyarországon a kis zsidógyerekekben talált (még találhat). S Németországban mégis oly kihágások történtek, melyek Magyarországon a jelen pör ellenére sem képzelhetők el... Ne aggódjunk: antiszemitizmus dolgában a németek számára biztosítva marad az elsőbbség.”

A magyar lapok többsége józan hangot ütött meg. Amikor Istóczy a parlament elé terjeszti a „zsidóemancipáció eltörléséről” szóló határozati javaslatát, a Pesti Hírlap publicistája ezt írja: „a zsidóknak megadott egyenjogúság nem vonható vissza, legalábbis, amíg itt a magyar nemzet vezeti az ország dolgait”. Az antiszemitizmus terjedésének fő okát abban látja, hogy „a rohamosan szegényedők számára nagyon könnyű bűnbakot kijelölni”. Ezt a helyzetet igyekeznek kihasználni „néhányan az ellenzék soraiból, többen a vármegye urai közül”. A publicista elmarasztalja a főpapságot is. „Ha a katolikus püspökök, s a protestáns szuperintendensek megtették volna azt, amit megtenniük az embertelen izgatás ellen emberbaráti kötelességük lett

volna: kétségtelen. hogy e furcsa láz a nemzet idegzetén nem vett volna erőt.” A sajtónak pedig „idejében föl kellett volna emelnie a szavát a részeg kurjongatások és a nemtelen izgatások ellen; éppen a sajtószabadság védelmében, önnön hitele megőrzéséért kellett volna követelnie a zsidó felekezet ellen izgató kiadványok betiltását”. És nem cenzúrát kiáltozni akkor, amikor egy-egy antiszemita irományt mégis elkobzott az ügyészség. A publicista végül megjegyzi: „Volt ok magában a zsidóságban is. Hosszú elnyomatásuk nem egy oly szokást alakított ki körükben, amelynek a szabadság világánál lassanként át kell alakulnia.”

Különösen az Egyetértés tűnik ki tárgyyszerű elemzéseivel; minden bizonnyal ez a korszak legszínvonalasabb napilapja. Csávolszky Lajos vasútrészcévéinek és városligeti házainak hozamából az Osztrák-Magyar Monarchia The Times-át akarta megcsinálni. A lap a függetlenségi gondolat és a közgazdasági szemlélet elszánt terjesztője, de úgy látszik, Magyarországon még nem érett meg az idő... Krúdy szerint „hónapszámra nem vették le az újságról a címszalagot a vidéki előfizetők: félretették az ölnyi nagyságú újságledőket a gyerekeknek sárkányragasztáshoz”. A lap egyik vezércikkírója szerint: „Az antiszemita szabadon izgatott, alarmírozott, fenyegetett egészen azon pontig, hol már az életet és vagyont védő szurony hegyébe ütközött. S mégsem volt képes a fajgyűlölet mérgét tartósan a magyar társadalom vérébe oltani.” Egy másik, megkapóan őszinte elemzésben ezt olvashatjuk: „A külföld jó véleményére rászorulunk. Kölcsöneink sikere, a magyar állampapírok kurzusa jelentékenyen attól függ, mily vélemény uralkodik felőlünk Párizsban, Londonban, Brüsszelben, Amszterdamban. Ez azonban nem lehet rá ok, hogy bizonyos külföldi sajtó-orgánumok gorombáskodásait zsebre rakjuk; hogy mikor jogtalanul bántanak bennünket, félénken meglapuljunk. Ha a külföld pénzével dugjuk is be évről évre a deficit lékét, ez nem jelenti azt, hogy a külföld kegyelméből élünk. A pénzt nem ingyen kapjuk. Keserves kamatot fizetünk érte. És pontosan fizetünk.” Amikor pedig néhány nappal a nyíregyházi felmentő ítélet után zsidóellenes zavargás tör ki Pozsonyban, később pedig Budapesten is, az „Istóczy a vezérünk” kiáltásokkal törő-zúzó tömeg láttán az Egyetértés tudósítója megjegyzi: „Szégyen, gyalázat csak barátságos tekintettel is nézni ezt a söpredéket, nem pedig még kacérkodni is vele.”

*

A „főszaktervédőt” a nagy per után az 1884-ik évi országgyűlésre senki sem jelölte, külföldön viszont egy csapásra népszerűvé vált. (Pártjában, a függetlenségi pártban az antiszemita: Ónody, Verhovay, Bartha Miklós fölforgatják az erőviszonyokat, Mocsáryt kizárják, Irányi és Ugron veszi át a vezetést.) Eötvös ez idő tájt ontja magából az írásokat, ez életének talán legtermékenyebb korszaka. Már nemcsak politikai tárgyú cikkeket tesz közzé, de irodalmi igényű tárcanovellákat is. Szívesen fordul a múlt nagy alakjaihoz, kedveli az életrajzokat. Ő a kor „nagy visszaemlékezője”. S ahogy Mikszáth írja: „Ez a megrögzött szokása annyira megy, hogy az emberek, ha összevesznek, azt kívánják egymásnak: Emlékezzék rád vissza Eötvös minél előbb! S ezt a jogát a halál is respektálja. A dolog annyira megy, hogyha ő vidéken utazik, nevezetes emberek addig nem halnak – hogy ő visszaemlékezhesék.”

Krúdy szerint ő volt az „utolsó kávéházi mesemondó”, annak a nemzedéknek a végső képviselője, amelyik „Kossuth Lajos elmúlása után – jobb híján – mesemondásból, történelmi anekdotákból, szép hazugságokból élt”. Történeteiben rendre összebékült az összebékíthetetlen; könyvet írt az 1848-as forradalomról, a Nagy Évről, de ugyanilyen lelkesen támogatta az 1867-es kiegyezést (a Nagy Alkút) is. Példaképe Kossuth és Deák, de Jókai és Kossuth temetésén Ferenc Józsefet éltette. Deákról, a „haza bölcséről” kétkötetes életrajzot írt. Ha közelebb hajolunk az Eötvös által rajzolt Deák-portréhoz, fölfedezhetjük a portrérajzoló vonásait is. Eötvös idéz Deák egyik leveléből: „Minden embernek van valami szenvedélye, mihez ragaszkodik. Ilyen szenvedély nálam az, amit úri társaságban kényelmességnek neveznek, amit a keresztény anyaszentegyház a hét főbűnök közé sorolt, aminek valóságos magyar neve: restség. E szenvedélyem félszázad óta dacol mindennel, magam akaratával, mások neheztelésével. Sokat küzdöttem ellene, sikertelenül, most már felhagytam a küzdéssel, s azóta békében élünk egymással.” Tehát a restség, sóhajt Eötvös. Majd elnéző mosollyal hozzát teszi: „Az egészséges kövérség önmagában nem is okoz lelki lomhaságot. Biztosan tudom magamról. Én 58 éves koromban kezdtem meglehetősen nagy fokú kövérséggel irodalmi műveket rendszeresen írni, s azóta, legalábbis eddig, sokkal nagyobb munkakedvem van, mint azelőtt, amikor pedig sovány voltam.” Némi

kajánsággal vesszük tudomásul: nini, hiszen ez a finom aranyporral behavazott alak, maga a testes, táblabíró külsejű Vajda...

Nemcsak az aranykeretes Deák-portré s az általa is gerjesztett Kossuth-kultusz visszfénye emeli őt ki a korszak elmosódott arcú figurái közül, de Gróf Károlyi Gábor följegyzéseiben a saját mítoszát is megformálja. Azt tudjuk, hogy Károlyi Gábor sohasem írt emlékiratokat, amikor tehát a Vajda – barátja szemszögéből – önmagát ábrázolja, akkor tulajdonképpen egy kettős tükör elé áll, s úgy helyezkedik, hogy mások is azt a képet lássák, amit ő láttatni akar. „A vajdáról száz lépésnyire meglátszik már a magyar ember, de annak minden gyöngesége is. Egész úton viaskodnom kellett vele, ne pazarolja a pénzt borralalóra... Kellett is a vajdának a mi tanácsunk. Tovább látott ő, mint mi... Ha az utcán a járókelők a vajda kerek fejét meglátták, igen gyakran megálltak, csődületet támasztottak, gyakran éljenzésbe törtek ki, s ezt a vajda nem szerette.” Ezek az önmítoszépítő följegyzések csak azért elviselhetők, mert megcsillan bennük az önirónia is. Amikor például Turinban Kossuth-tal beszélgetnek, s a Vajda éppen aznap veszítette el két szemfogát, akkor a „szent öreg” imígyen szól hozzá: „Legyen ez intő jel önnek, hogy ezentúl szelídebb legyen! Ha már hiányzanak fogaink, nem tanácsos a viaskodók közé keveredni.”

Eötvös jó érzékkel exponál olyan csoportképeket, amelyeken természetesen ő is Kossuth közelében tartózkodik, s éppen valami fontos politikai kérdéstről esik szó. A népszerűsége törekvés egyik hatékony eszköze, ha önmagunkat egy fontos ember alakjával mind gyakrabban összeforrasztjuk. Például: Kossuth és a Vajda megtárgyalja a függetlenségi eszme honi helyzetét. „A kormányzó egyik alkalommal, bizonyos hidegséggel, csaknem ridegen, e szavakat intézte a vajdához:

– Igaz-e az, amit nekem mondanak, hogy ön tavaly a függetlenségi pártnak hozzám intézett üdvözlő iratába szándékosan iktatta be e mondatot: »Minden nagy kérdésben minden nagy eszmédet nem követjük«, holott voltak a pártban, akik azt kívánták, hogy e mondat az üdvözlő iratból hagyassék ki?

A vajda nyugodtan és határozottan felelt:

– Igaz!

– S mik voltak önnek erre nézve indokai?

A vajda rögtön észrevette, hogy ellene árulkodott valaki vagy talán többen is árulkodtak.

– Az ön nagy elvei közé tartozik, Kormányzó úr, hogy Magyarország függetlensége s boldogulása a Habsburg-család uralkodásával össze nem fér: ön az 1849. évi április 14-iki trónfosztás elvi alapján áll. Feliratunk ama mondatával azt akartam nyíltan kimondani, hogy az ön nagy elvei közül ezt az egyet a függetlenségi párt nem követi.

A Kormányzó úr közbeszólt:

– Nekem úgy mondták, hogy amikor ön az üdvözlő irat javaslatát előterjesztette, akkor azt az indítványt tette valaki, hogy e helyett: »minden nagy elvedet nem követjük«, ezt a mondatot kell alkalmazni: »minden nagy elvedet nem követhetjük«. Miért nem fogadta el ön ezt az indítványt?

– Ha mi, Kormányzó úr, kimondjuk azt, hogy önnek ama nagy elvét nem követhetjük: ezzel politikai és történelmi hazugságot mondunk ki. Mert nem igaz, hogy nem követhetjük. Minden képviselőnek jogában áll a törvényhozás szószerében ezt az elvet hirdetni, s minden magyarnak módjában áll ide Turinba, ön közelébe kibujdosni, mint Rákóczihoz kibujdosnak Rodostóba azok, akik ama dicső fejedelemnek minden elvét követték. De hát 1867 óta se a törvényhozásban fel nem szólalt senki, se a Habsburg-uralom alól Turinba ki nem bujdosott senki. S aztán kit akarhatnánk ily beszéddel ámitani? Ferenc József királyt? Hiszen ő jól tudja, hogy most egy éve, az ő koronázásának huszonöt éves emlékülennepén függetlenségi képviselők is lovagoltak a jubiláris bandériumban.”

A Vajda másodízben nem sokkal Kossuth halála előtt látogatott Turinba. Eötvös azt állítja, hogy Kossuth húga, Ruttkayné hívta őt levélben, rendezné el bátyjának ügyeit, „kinek nincs ugyan vagyona, de becses emléktárgyak maradtak utána, amelyekre nézve sem én (Ruttkayné), sem fiai nem tudják végakarátát”. Az olasz emigrációban az a hír járta, hogy Kossuth nagy pénzsűkében van, kiegyenlítettlen számlák keserítik öreg napjait. Ez pedig így nem maradhat! Bartha Miklós, a „függetlenségi és 48-as” párt alelnöke (különben jelentős „antiszemita élharcos”), ki is utazott a párt körében gyűjtött tízezer forinttal, de ezt a Kossuth-fiúk köszönettel visszautasították. Ezután következett a Vajda missziója. (Ellenségei szerint nem

Ruttkayné jelentkezett először, hanem Eötvös maga ajánlkozott, hogy ő szívesen elrendezné Kossuth jogi ügyeit.) Tény, hogy kiutazása előtt ő is jelentősebb összeget gyűjtött, főként a zsidók lakta Lipótvárosban (ellenségei természetesen ezt sem hagyták szó nélkül), s miután „útravaló ételről és italról is megfelel mennyiségben gondoskodtak, mert a vajda az olasz konyhát ki nem állhatta, útra keltek.”

Utazásuk „rendes”, igaz, gróf Károlyi Gábor, ki már az indulás előtt nagybeteg volt, Mestrében, az átszállásnál elájult, de ismét magához jött. Milánóban vették Kossuth Ferenc táviratát, amiben az állt, hogy atyja kissé jobban van. Amikor Turinba érnek, Eötvös először Ferencsel (az idősebbik Kossuth-fíúval) tanácskozik. Rosszallja, hogy nem mérik rendszeresen a beteg lázát. Vacsora után, pontban nyolc órakor lépnek be Kossuth-hoz.

„Az orvosok azt mondták: ez már az agónia. Én még mindig csak erős láznak tartottam, s a collapsus nyomait nem észleltem.

A fontoskodás nem természetem. Órámat nem vettem elő. De a nagy beteg kézcsuklójára pontban fél kilenckor rátettem mutatóujjamat, s kémleltem és olvastam az érütést. Sokáig ismételtem magamban az érütés ütemét, s mikor már azt hittem, hogy az ütem időpontjait nem tévesztem el, kiléptem a másik szobába, órámat elővettem, s az ütemet magamba ismételve, az érütést leolvastam. A szám, amely így kijött, 110 volt.

Ekkor kimentem az ebédlőbe, hol vagy 15-20 hírlaptudósító szivarozott és társalgott hangosan. Rákosi Viktornak mondtam, amint emlékszem, hogy milyen erős a láz, de még mindig nem hittem, hogy az utolsó percknél vagyunk.

Tizedfél órakor újra kémleltem az érütést. Akkor már szabálytalan volt. Egyik ütés gyenge, másik erős és rohamos, gyakran el-elmaradó. A szív már kezdte a szolgálatot felmondani.

Ezt is közöltem a hírlaptudósítókkal. Ekkor már kétségbeestem magam is.

Egyszer az ifjú Ambrozovics kilépett a betegszobából, s elkiáltotta e szót: »meghalt«.

Órámra néztem, 10 óra 50 perc volt. A szent öreg ekkor vette utolsó lélekzetét.”

Eötvös ezután papírt és tollat vett, ezt írta: „Mély fájdalommal jelentjük, hogy atyánk, udvardi Kossuth Lajos 1894. március 20-án este 10 óra 55 perckor elhunyt.

Kelt Turinban, 1894. március 21-én. Kossuth Ferenc, Kossuth Tivadar.” A gyászjelentést kinyomtatták, de a kinyomtatott példányokat később Eötvös megsemmisíttette; kihagyta Kossuth nemesi előnevét. A Vajda egy ízben a parlamentben is szót emelt a címkórság terjedése ellen. Példaként saját ügyvédi irodáját hozta fel, amelyben akkor egy irodavezető, egy írnok és egy szolga dolgozott. A szolgának viszont szolgálója volt. Ez a szolgáló a gazdáját így titulálta: „Téns Úr!” Az írnokot: „Tekintetes Úr!” Az irodavezetőt: „Nagysága!” És amikor azt kérdezték tőle, hogy akkor mint címezné magát Eötvöst, így felelt: „Jaj, kérem alássan, ahhoz már szólni sem merek!” Nagy derűtség fogadta Eötvös szavait, de a címzett, Wekerle Sándor (akkori pénzügyminiszter) azt válaszolta: kezdje talán a képviselő úr az orvoslást a maga háza táján. Igaz, ami igaz, az egyébként plebejus érzelmű Vajda soha nem mulasztotta el barátja, Károlyi Gábor neve elé sem odaírni: gróf. A rangok, a családi előnevek, a származás tisztelete azonban nem jelentett szükségképpen kirekesztő magatartást; ebben ugyanaz a „szelíd szupremácia” nyilvánult meg, mint a magyarság kárpát-medencei szerepének megítélésében, vagy a zsidók „régis, megszokott, bensőséges lenézésében”.

Eötvös Kossuth idősebbik fiát, Ferencet szemelte ki arra a szerepre, amelyet alkalmanként maga is szívesen eljátszott; neki kellett volna összebékíteni az összebékíthetlent: egybeforrasztani a függetlenségi párt szétszakadt, egymással gyűlölködő frakcióit. A Vajda úgy gondolta, ehhez nemcsak a Kossuth név szolgálat majd megfelelő energiát, de Ferenc is alkalmasnak látszott a szerepre. Kossuth Ferenc, bár jól kereső bányamérnök Olaszországban, hajlott a hazahívó szóra. A honi közönség előtt először a nagyszabású temetésen lépett fel, nagy sikerrel. (Már a holttestet hazaszállító, fekete drapériával bevont „Kossuth-vonat” peronjáról is többször beszédet mondott, igaz, kiejtésén még érződött az idegen íz.) Azután gyakran visszatért. Eötvös intézte a „visszahonosítási kérelmét” a főváros polgármesterénél. Ő kísérte el Ferencet Kecskemétre, ahol a szemtanúk szerint „a régi Kossuth-ünnepek lelkes hangulata ismétlődött meg”. Eötvös a következőképpen mutatta be védencét Kecskeméten: „Három városból akarták eddig kormányozni Magyarországot: Bécsből, Rómából és Turinból. A bécsi kormányzat nem kellett, mert német volt, a római

kormányzat nemzetellenes, a turini kormányzat pedig hazatért. Íme Magyarország új kormánya Kossuth Ferenc személyében.”

A Vajda buzgólkodása végül sikerrel járt: az idősebb Kossuth-fiú a honi politikai élet porondján vezető szerepre vergődött, bár ez a győzelem – legalábbis Krúdy szerint, aki regényt írt a „magyar sasfiókról” – nem nélkülözött bizonyos bohózáti elemeket sem. Ferenc angol szabású öltönyeivel, selyemingjeivel, illatos zsebkendőivel egyáltalán nem emlékeztetett a rabiátus öreg Kossuthra, inkább egy elegáns, jómodorú, több nyelvet beszélő világfi benyomását keltette. A Vajda állítólag meg is róttá őt, „hogya tisztálkodásra, testápolásra, piperkőcségre többet adott volna a kelleténél”. Krúdy ehhez azt tette hozzá, hogy aki Kossuth Ferenc „toilettírozását” megróttá, az meg „arról nevezetes, hogy dunántúli ember létére sohasem fürdött meg a Balatonban, amelyről különben egész könyvet írt”.

Amikor Ferenc József eskütételre fogadta a második Wekerle-kormány tagjait, és sorra kezét fogott velük, a király hosszabban szorította meg a kereskedelmi miniszter kezét. Ő volt az idősebb Kossuth-fiú. Ott álltak egymással szemben: az 1848-as forradalom hőisének fia és a forradalmat vérbe fojtó császár; tetszett az elegáns, jól megtermett, erősen kopaszodó bányamérnök a királynak; talán saját fiára, a vékony, törekeny Rudolfra gondolt, aki csupa haszontalansággal töltötte rövid életét. Egy könnycsepp készült kicsöppenni a bozontos, császári szemöldök alól... Így történt a „kiegyezés”, vagy csak a nagy mesélő mesélte így az Abbázia sarokasztalánál, bor és kávé mellett, ma már ki tudná megmondani. Tény, hogy a császár tetemes összeggel támogatta a Kossuth-emlékiratok megjelenését; igaz, csak azzal a feltétellel, ha támogatását titokban tartják. A Burg öreg lakója legalább olyan hiú volt; mint nagy vetélytársa, a „turini remete”.

*

A Vajda, ahogy öregszik, politikai írásainak hangja egyre haragosabb, keserűbb, de az Egyetértésben folytatásokban megjelenő „korrajzai” könnyedek, derűsek, levegősek; a Balatonról és a Bakonyról írt útleírásai ma is élvezetes olvasmányok. Krúdy szerint Eötvös Károly egész kései irodalmi működését egy öregkori szerelem inspirálta.

Hatvannyolc éves korában, Szegeden lép fel utoljára képviselőjelöltként, de nem választják meg. Ekkor végleg visszavonul a politikai élettől. Naphosszat ott ül az Abbázia sarokasztalánál, és emlékezik. Ez az életformája.

Egyszer azután a zömök, testes kis öregúr elmaradt a kávéházból. Azt mondták, betegeskedik. Utóbb már arról szállongtak a hírek, hogy elméje megháborodott. A nagy per egykori hőse magányosan, elfeledve halt meg.

EGY KORSZAK MINT MŰALKOTÁS

„Nincs más örök élet, csak ez: ha igyekszünk, míg élünk, megélni a magunkéval együtt az elődök életét is, abban a reményben, hogy a mi életünket szintén megélik majd az utódok – így fogva ki a halálon.” (Szabó Gyula: A romlás útjain – történelmi tudósítások)

Az 1987-es esztendő szokatlanul enyhe telén, a túlfűtött Széchényi Könyvtárban másoltam ki ezt a néhány sort egy kék szótárfüzet elejére. Miközben már hónapok óta a száz évvel korábbi „szenzációs bűnügy”, a tisztaeszlári gyilkosság kusza szárait bogozgattam, és egyre újabb rejtélyekbe botlottam. Az 1882-83-as esztendő lapjainak bekötött példányait több helyütt megcsonkították, bizonyos cikkek margóján – minden kétséget kizáróan – ugyanazon személytől származó, tintaceruzás jegyzeteket találtam. Néhány „antiszemitikus alaplűnek” pedig egyszerűen nyoma veszett. Istóczy 12 röpiratát például egyetlen budapesti könyvtárban sem lehet megtalálni, csak a katalógusban létezik, a raktárakból eltűnt. (Istóczy művei egyébként – legalábbis az antikváriusok tanúsága szerint – keresett könyvritkaságok.) Egy könyvtáros ismerősöm fölvilágosított, hogy a nemzeti könyvtárunkban évekkal ezelőtt tevékenykedő „bűnszövetkezet” is előszeretettel dézsmálta az 1880-as évek antiszemita irodalmát.

Emlékszem, éppen öt éve, a szenteste előtti nap reggelén, amikor szokásom szerint kikértem a 9-es ór számon tartott olvasnivalómat, a csontos arcú, mindig nagyon szolgálatkész, középkorú könyvtáros hölgy bifokális szemüvege mögül rám tekintett, s alig érzékelhető, finom mosollyal azt kérdezte: „Mondja, nem unják még?”

Hamarjában semmi szellemes nem jutott eszembe, ezért jól a szemem közé néztem, s igyekeztem magam is finoman mosolyogni. A vér csak lassan öntötte el az arcomat. Körülöttem az olvasóterem zsúfolásig telt vizsgára készülő egyetemistákkal: derűsen fecsegték vagy nyugodtan kibámultak az ablakon – alant a város reggeli, „lazúros” fényei csillogtak; még túlságosan korán volt ahhoz, hogy bárki is munkához lásson. Úgy láttam, a fiatalok könnyedén, szellősen öltöztek; trikóban, ingujjban, mezítláb ültek a krómozott csővázás asztaloknál: magas nyakú, nehéz sípulóveremben, zárt, fekete cipőmben irigyeltem őket; a pulóveremet, mert csak atlétatrikó volt alatta, nem tudtam levetni; menthetetlen bűnösnek éreztem magam közöttük.

Visszahúzódtam menhelyemre, a diaolvasóba. Akkor éppen az Egyetértés 1882-ik évfolyamát pergettem, napról napra. Közben – párhuzamosan – naplót, emlékiratokat, leveleket olvastam; elmosódott arcok, gondolatok, helyszínek torlódtak egymásra. Mindent fontosnak tartottam: egy-egy cikket, napló- vagy levélrészletet, hirdetési szöveget szóról szóra kimásoltam. Egyre reménytelenebbnek látszott, hogy egyetlen szálát is kihúzzak a korszak szövetéből, hiszen akkor – úgy véltem – az egész bomlana föl. Huszonkét kisalakú szótárfüzet telt meg. Bár az elődök napjainak színes forgataga lenyűgözött, nem tudtam mihez kezdeni ezzel a karnevállal; az azonosságok, az ismétlődések: a történelem körkörös szerkezetei csapdába ejtettek; bénultan szembesültem a kegyetlen, megemészthetetlen, örökös jelennel.

*

Állami költségvetésünk deficitje 60 millióra emelkedik. Ez még nem történt Magyarországon soha. A rendkívüli bosnyák szükséglet 10 millió, ebből 6 milliót utak, hidak, laktanyák építésére fordítanak, miközben itthon sincsen elég laktanya, s az Alföldön az utak járhatatlanok... Az omnibuszokról, idegen szemmel: tisztátalan kocsik, elnyútt gebék, teljhatalmú kocsisok, lomha döcögés, a menetrend örökös figyelmen kívül hagyása... A baltai zsidó-mészárlás... Washington: Az elnök fogadta a szenátus néhány tagját, akik arra kérték, hogy az oroszországi zsidók védelmében szólaljon fel. Az elnök azt válaszolta, hogy az ügyben már megfelelő utasításokat adott. Azok a zsidók, akik amerikai állampolgárok és csak ideiglenesen tartózkodnak Oroszországban, mindenesetre számíthatnak az Egyesült Államok oltalmára... Lemberg: A zsidók idetolulása oly jelentékeny, hogy a segítő bizottság már nem képes

őket ellátni. Az állomások zsúfoltak. A hatóságok ragályos betegségek kitörésétől tartanak... A Harold állítása szerint az utcákon röpcédulák találhatók, amelyeken a zsidók fölszólíttatnak, csatlakozzanak a nihilistákhoz. A pánszláv lapok a zsidók kiűzését tanácsolják... Az orosz zsidó menekültek elbeszélik, hogy a kozákok több zsidó gyermeket és asszonyt tűzbe hajigáltak... Ez a mi gyönyörű osztrák-magyar alkotmányosságunk eredendő bűne, hogy természetellenes viszonyokba kényszeríti az állami életet, s ezzel megrontja a magyar képviselőház temperamentumát... A Magyar Tudományos Akadémia ülésén Vámbéry Ármin kijelentette: a magyarok a hunoktól erednek... Az oroszok cenzúrázzák az Egyetértés táviratait... Az orosz kormány senkit sem bocsát keresztül a határon, hacsak 100 rubelt nem fizet a külföldre szóló útlevéért. A szerencsétlen vagyontalan zsidók tehát tűrni kénytelenek a további üldöztetéseket... Tengeri alagút épül Franciaország és Anglia között... Nagy vihar a főváros fölött. A fák meggörnyedtek, az összeverődő borbélytányérok vészes koncertet rögtönöztek... Soha nem fordult még elő, hogy képviselő képviselőt a parlamentben nyíltan mondott beszédéért a törvényhozás nyílt helyiségében tettelegesen bántalmazott volna. Érdekes volt figyelemmel kísérni Istóczyt a szónoklat alatt. Látszott rajta, mennyire igyekszik indulatba hozni magát, s mint intézi beszédének némely fenyegetőbb passzusait Wahrmannhoz – az lévén a hozzá legközelebb ülő zsidó. Wahrmann válaszában hűvös és tárgyilagos volt. Beszédét élénk helyeslés fogadta. Wahrmann ezután kiment a hűvös folyosóra és ott sétálgatott. Egyszerre megszólítja őt Ónody, hogy elégtételt kérjen Istóczyt sértő szavaiért. Wahrmann azt felelte, hogy képviselői minőségében, nyílt ülésen elmondottakért lovagias elégtételt adni nem köteles. Erre lépett oda hozzájuk Istóczy: „Ön engem megsértett, elégtételt adni nem akar: én önt ezennel hitvány gazembernek nyilvánítom.” Wahrmann nyugodtan válaszolt: „Én pedig az ön által használt címekeket önre visszahárítom.” Istóczy erre előlépett, s kezét ütésre emelé... A törvényhozásban igen nagy a felháborodás, hogy Istóczy egy félvak embert párbajra kényszerít... Arany János nagy költőnk a napokban nejével és unokájával együtt a Margit-szigetre költözött... Ma éjjel megfojtották Mailáth György országbíró. Úgy látszik, rablógyilkosság. Halála hírére inasa, Berecz József jelentette. A rendőrség sietve ment a nagyúr Tárnok utcai lakására, amely a Duna felé nézett. Látták, hogy a hálószoba melletti szalon erkélyének vasrácsára

hosszú kötél van csomózva, de csakhamar arra is rájöttek, hogy csalás van a dologban: a kötél nem ereszkedhetett le senki, mert csomója nem szorult meg úgy, ahogyan egy ember súlya meghúzta volna... A siralomházat egész éjjel katonák és rendőrök őrizték. Kozarek hóhér reggel hét órakor hajtotta végre a kivégzést. Berecz a bitófa alatt is ártatlanságát hangoztatta. „Verje meg az Isten bíráimat!” – kiáltotta. Kürtszó és dobpergés nyomta el szavait. A tömeg eközben beverte a szomszédos házak ablakait. Úgy látszik – isten tudja, miért –, rokonszenvezett a gyilkosokkal...

Vezércikk: Kórság vett erőt a társadalmon. Gyönyörködik a hazaárulón, ha szellemes; megtapsolja a csalót, ha ügyes; érdeklődik a gyilkosért, ha az kegyetlen és vad; s mohón szív magába minden hírt a férfi és nő közti viszonyról, ha az halállal végződik. Mintha elfásult volna a lelkek idegzete, s azt csak bűnnel, botrányal, emberi testek és lelkek undokságainak mutogatásával lehetne élénkebbé tenni... Fürdői öltözet: rövid, derék körül összehúzott blúz és térdig érő nadrág. A kelmének durvának kell lennie, s a víztől sem szabad a testhez tapadnia. Különösen a flanelnek van ezen árnyoldala, de azért mégis használják fürdőruhának... Forgalom a Duna és a Fekete-tenger között: a múlt hó második felében a Fekete-tengerről 133 hajó úszott fel a Dunára. Kőszént, faszenet, cementet, sót, kőolajat, tűzifát és 258 magyar lovat szállítottak. A hajók között volt a Corckatrice angol hadihajó is... A félhiv. „Pol. Corr.” valószínűnek tartja, hogy Rudolf királyfi a jövő ősszel Budapestre teszi állandó székhelyét... Az angol hajóhad ma reggel megkezdte az alexandriai erődök bombázását. Ez okból teljesen helyeseljük, hogy magyar-osztrák hadihajó még csak közeli tanúja se akar lenni Alexandria bombázásának s ideiglenes elfoglalásának. De igenis szükségesnek véljük, hogy külügyi kormányzatunk nyomatékosan adja tudtára az angol kabinetnek, hogy Egyiptom bármi címen való elfoglalását semmi esetre sem helyeselné... Hoffmann Rudolf kalaposmester Communist címmel az év elején lapot indított. A lap célja a kommunisztikus eszmék terjesztése. Most izgatás címén eljárást indítottak a lap ellen. Az inkriminált mondatok: „A magántulajdon mai formája szolgál forrásul minden bűnnek és büntettnak; a gazdagok kipusztítják a szegényeket, emellett azonban ravaszul a jogra hivatkoznak; a kommunizmus célja a polgári tulajdon megszüntetése.” A lap negyedik oldalán Dynamit-bonbons címmel híres férfiak, főként kommunisták nézeteit közli, de helyet kap Tisza Kálmán, Jókai Mór és Petőfi

Sándor egy-egy gondolata is. A Communist a többi között nőközösséget hirdet. Dr. Sík Sándor védő: „Ha a vádlottat elítélik, akkor Morus Tamást, Petőfi Sándort, Jókai Mórt, Tisza Kálmánt is a vádlottak padjára ültetik.” Ügyész: „És Marx és Engels urakat...” Védő: „Az ügyész úr politikát csinál, pedig annak itt nincs helye. Önöknek, uraim, nem az a feladatuk, hogy kardot rántsanak falra festett ellenségek ellen, hanem az, hogy az igazság mérlegét tartsák; pontról pontra megvizsgálják az önök elé tett cikkeket, s aztán döntsenek: valóban izgattak-e a család, a magántulajdon és az állam ellen. Amikor ez a lap Communist címmel megjelent, az ügyészség már eldöntötte, hogy inkriminálni fogja. Ez nem igazságügyi közzvadás, ez szociális hajtóvadászat. Nem ez a kor, nem ez az ország az, kérem, ahol ilyen politikai justitia lehetséges volna. Magyarországon a gondolatok világa szabad.” Az esküdtek fél óráig tanácskoztak, majd az inkriminált Dynamit-bonbonok szerzőjét 10 szóval kettő ellenében nem találták vétkesnek... Herman Ottó nyílt levele Kossuth Ferenc népképviselőhöz: „Tisztelt Barátom! Te hozzád szólok, erre fontos okom van. A függetlenségi párt egy részének küzdelmébe merőben új és oly elemek vonattak be, amelyekkel e párt a múltban már annál a körülménynél fogva sem szövetekezett és nem is szövetekezhetett, mert a párt mindenkor magyar volt. Rákóczi Ferenc egész életfolyása és édesatyádnak egész mártíriuma emellett szól; ők nem tagadták meg soha magyar voltukat, benne azt, hogy tisztán a magyar nemzettel a nemzetért küzdöttek. A függetlenségi és 48-as párt most olyan elemekkel szövetekezik, akik teljes nyíltsággal hirdetik, hogy nem ismernek hazát, nem ismernek nemzetet, sem hazafiságot; hogy internacionális alapon állva, nem ismernek el sem történelmi jogot, sem hagyományt; ők a haza, nemzet, hazafiság történelmi jog és fejlődés teljes kizárásával, a proletariátus nemzetközi vezérlő szerepéért küzdenek, ellökve az individualizmust...”

*

Jól emlékszem, akkor, azon az öt évvel ezelőtti, szinte tavasziasan meleg, karácsony előtti napon, az Egyetértésben olvastam először Munkácsy 1882-es februári diadalútjáról, meg a Mester híres, „biblikus vásznáról”, a Krisztus Pilátus előtről. Az ünnep második napján fölmentem a Nemzeti Galériába, s megnéztem a nagy kép itthon őrzött, feles méretű, kicsinyített változatát. Úgy éreztem, megtaláltam a megfelelő „képkivágást”; a vásznon viszontláthattam a korszak körkörös szerkezetű

csapdáit; mintha csak a kép, akár valami különleges lakmuspapír, előhívta volna a történelem megisméltlódó szellemi örvényeit, ellentmondásait és tragikus tévedéseit. Arra gondoltam: kép és sors, téma és modor, főhős és mellékszereplők bonyolult kölcsönhatásából talán a korszak legfontosabb összefüggései is kibonthatók. Az egész helyett egy festmény részletei kezdtek izgatni. Vajon mit árul el egy passiójelenet arról a korról, amelyben megkomponálták?

Lyka Károly szerint „a festészet legjobb alkotásainak fele Jézussal foglalkozik”. A művészettörténet egyes fejezetei azt bizonyítják, hogy minden kor kiválasztja a passió részletei közül azt, amelyik a legközelebb áll hozzá. A Jézus-ábrázolások megjelenítik egy-egy történelmi pillanat szellemiségét: fölillantják eszményeit, szokásait, divatját és ellentmondásait.

Az ókeresztény sírkamrák szarkofágjain Jézust mint a jó pásztorot ábrázolják: egy tömbből faragva, erőteljes, szakállas arccal, dús, göndör hajjal, nyakában báránnyal. A 10. század közepéről származó elefántcsont plaketten már a világuralkodó (pantokrátor) Krisztus jelenik meg, amint megkoronázza VII. Konstantin bizánci császárt. A 11. századi ékszerek Krisztus-figurái is az igazságosztó, kaporszakállas, bizánci fejedelmekre emlékeztetnek.

A reneszánsz jegyében Michelangelo *Megváltójához* a régi görög szobrok szolgáltatották a mintát: Jézus, az egyszerű zsidó vándortanító ezúttal Apollóként jelenik meg. Rembrandt úgy ábrázolja őt, mint a nyomorgó emberiség vigasztalóját. A reformáció hatására „az igazi egyházért” vérző, sebeit mutogató, szenvedő Krisztus alakja terjedt el: a „jezsuita stílus”, a barokk érzékenység kissé megédesítette a reneszánsz embereszményt. Rubens hatásos, ferde beállításokban dús izomzatú, testes Krisztust festett az antwerpeni székesegyház mennyezetére: ő az Atya fia, mennyek és földek ura.

Munkácsyra leginkább Tintoretto passió-sorozata hatott: a mozgalmas, élőképszerű elrendezés, a monumentális kompozíció, a hangsúlyozott drámaiság. De ezen kívül láthatta Budapesten, Esztergomban, illetve a Felvidéken (Ipolyi Arnold kíséretében) a magyar szárnyas oltárokat, Londonban Guido Reni és Correggio *Ecce homóját*, Bosch *Jézus kicsúfolása* képét, Messina *Keresztre feszítését*, a Louvre-ban Tiziano *Töviskoronázását*, Simone Martini, Daddi, Veronese, Mantegna *Kálváriáit*,

Bázelben Hans Holbein Passió-sorozatát, Bécsben Lucas Cranach művét, a *Krisztus keresztre feszítését*. Ismerhette reprodukciókból a Prado kincseit (Velázquez, El Greco, Tiziano, Piombo képeit). Lázár Béla szerint egy Fra Angelico-kép reprodukciója is hatott rá, amelyet a Szajna-parton vásárolt.

Az első „szuperprodukció”, a *Milton* európai körútja során jutott el Londonba, ahonnan a következő levelet írta feleségének: „Drága Cilikém! Nagyon fárasztó itt eligazodni és az egyik képtárból a másikba szaladni. Nem is soká folytatom. Nem találok Hubayt, Aggházyt, nincsenek itt, és bíz'isten, London túl nagy, hogy keressem őket... Láttam a Royal Academyt, festményem jó benyomást tesz a többé-kevésbé különös dolgok között, habár jobbnak látszik a kiállítás, mint hittem volna.”

Munkácsy nemigen ért rá az elődökkel bíbelődni, társadalmi kötelezettségei elszólították a múzeumokból. Miközben a korabeli kritikusok egy része arról akarta meggyőzni a közönséget, hogy a Mester összegezte elmúlt korok festészetének kimagasló eredményeit, ő igyekezett távol tartani magától a „többé-kevésbé különös dolgokat”, nehogy feldúlják nyugalmát. Londonban is azt leste szorongva, milyen benyomást tett az ő *Miltonja* a nézőkre. A londoni levél 1880. június 4-én kelt, egy hónappal később a Mester már alapozta a nagy vásznat. Elszántan, a hályogkovácsok magabiztos lendületével látott neki a „drámai esemény” megfestéséhez. Csakhogy amilyen könnyedre, „ropogósra” sikeredtek az előtanulmányok: a Krisztus-fej, az anya gyermekével és a három vének, olyan nehezen haladt a nagy képpel. Újra és újra nekilendült, ilyenkor szinte „tombolt a vásznon”, aztán megint rátört a kétségbeesés, napokig nem tudott kikászálódni a ragacsos gödörből.

A főhős okozta a legtöbb bajt: Jézus alakjára ugyanis mindkét partról csákllyát vetettek. Emberisten vagy istenember? Ez bizony feloldhatatlan, ráadásul művészetellenes ideológiai dilemma volt. A Mester, talán belső bizonytalanságai, a sötéten gomolygó, zabolázatlan szenvedélyek hatására egyre „spiritualizálta” a nagy kép főalakját; a végleges változatnak már semmi köze sincs az őskeresztény pásztor-ábrázolások vaskos realizmusához vagy a bizánci Krisztus-császárok erőteljes, „diadalmas” vonásaihoz; nem kapcsolódott sem a reneszánsz, sem a barokk szellemiségéhez; de ez a törekvés alapvetően ellenkezett Munkácsy vérmérsékletével is. Csupán a késő reneszánsz és barokk kompozíciók hangsúlyozott monumentalitását

és drámaiságát: az ábrázolás propagandisztikus elemeit vette át, hiányzott viszont képeiről Rubens testes, flamand polgárainak méltósága és a velencei Tintoretto alakjainak vibráló érzékisége.

Lyka Károly szerint Munkácsy „a katolikus egyház eszményi Jézusát akarja megfesteni, amint őt az evangéliumok leírták szórul szóra. Azt az alakot, amelytől félve óvakodtak eddig a művészek három évszázadon keresztül. Csakhogy az egyházak ezen eszményi alakját festőileg kifejezni lehetetlenség. Hisz éppen az hiányzik belőle, ami a festő kifejezési eszköze: az anyagi... Amit Jézus koráról az archeológia tud, mind össze van hordva a képen: az öltözékek, a turbánok, a lándzsák, a palota, s e koldusnép rongyai... Csak az nincs köztük, akit keresünk: Jézus.”

Ha fel akarjuk oldani a főalak „anyagtalansága” és a mellékalakok „vaskos durvasága” közötti ellentmondást, akkor közelebbről is meg kell vizsgálnunk a kép kompozícióját. Az egymás mellett álló alakokkal teliszűfolt nagy vásznat három világos folt, három fehér inges figura tagolja: Krisztus, Pilátus és a „feszítsd meg”-et kiáltozó kamasz. A két erősebb fénykör az aszkétikus, éteri tisztaságú, szelíd Krisztust, az új vallás hirdetőjét és a korpulens, kerek fejű, zordon Pilátust; a római hatalom, a szilárd jogrendszer képviselőjét emeli ki; ők ketten, néhány évszázad múltán majd szövetségre lépnek: a keresztény vallás és Róma története elválaszthatatlanul összekapcsolódik a civilizált emberiség gondolkodásában. Krisztus és Pilátus nem ellenség, hanem két összetartozó fehér sziget az alattomos, bosszúálló, rossz arcú zsidók árjában. A vallásalapító és a birodalom helytartója most ismerkedik egymással, körülöttük az idegenek, akik nem hittek és azóta sem hisznek a Megváltóban, s ezért örökre kirekesztették magukat a civilizált népek sorából.

Ez a beállítás, mint láttuk, híven követi az evangéliumok szellemét, s igyekszik elfeledtetni azt az alapvető történelmi ténytet, hogy Jézus éppúgy zsidó volt, mint a főtanács tagjai és a halálát követelő tömeg. A kompozíció harmadik fehér inges alakja, a kiáltozó kamasz éppen arra szolgál, hogy elválassza egymástól Krisztust és az „istengyilkos népet”, ezért aztán a családi vonásokat csak a „vérszomjas csöcselék, rőfögő csorda, zsidó csürhe” arcán lehet felfedezni. Még szerencse, hogy a Mester idejében átfestette a szemita vándortanító arcát, így Krisztus alakja, „magas homloka,

finom metszésű orra (!), beszédre nyíló ajka, de kivált tekintete mennyeien tisztán állhat előttünk”.

Malonyai Dezső nagyméretű, aranyozott albumában, miután leírja a „mennyeien tiszta” Jézust, sorra veszi a mellékszereplőket, s az ő alakjukhoz is rövid megjegyzéseket fűz: „Pilátus jobbán áll a főpap, Kajafás: mennyi gög, mennyi gyűlölet van e bámulatosan festett alakon, kinek feje a festői technika netovábbja. Pilátustól balra Annás, Kajafás ipa, milyen irgalmatlanul nyugodt. És a gonosz arcú három vének, kik közül az egyik szinte a fogaival tépné szét Jézust, ha eléje nem állott volna a római katona; őstípusa a fanatizmusnak. Jézus balján ül, piros köntösben egy vén farizeus – az örök farizeus: kancsal szeme, szigorúan zárt ajka, de főként magatartása jellemzi. Potrohos, gazdag ember, természetes ellensége minden haladásnak, annyira gonosz, amennyire önző. A bírák, megbújva Kajafás mögé! Milyen vén róka az egyik, egész kultúrhistoriai fejezet (!) ez a jeruzsálemi bíró-fej. A fanatizált tömeg szószólója az a fiatal legény, ki a 'feszítsd meg'-et ordítja. Besodródott egy olyan ember is, ki még csak bámul, nem tudja, mi történt. Egyetlen egy van a tömegben, aki szánakozva tekint Jézusra és könnye is csordul majd érette: egy asszony.” Igaz, *ez is zsidó arc, de rajta van a rafaeli szenteség*, mint ahogy azt a kép egy másik méltatója megállapította. Nyilvánvaló, hogy az átfestett Krisztus: a korábbi tanulmányfej megváltoztatott vonásai és a háttér figuráinak erőteljes túlzásai egy töről fakadnak: minél átszellemültebb, éteribb Krisztus áll előttünk, annál égbekiáltóbb a „zsidó csöcselék” vagy éppen az „egész nép” gonoszsága. Valószínű, hogy ezért hiányzik Jézusból az anyagszerűség. Ha a Mester egy kissé méltányosabban bána a fényekkel, s hagyná, hogy természetük szerint az arcok élén megsokszorozódjanak s összecsillanjanak, akkor talán Jézusról átsugározna egy csöppnyi tisztaság a tömegre is, s viszont: Jézust is megérintené az „egész népből áradó vaskos durvaság”.

Minden bizonnyal a Mester is érezte a kompozíció hiányosságait, hogy Jézusnak a bitumen fölé vitt, opálosan fehérülő tisztasága és a tömeg szigorú, barnafekete gonoszsága szervetlenül lebeg egymás mellett, s ezért, akár egy színpadi rendező, újra és újra átrendezte az élőképeket, amelyeket egy fényképész üveglemezre rögzített, hogy ezekből aztán kiválaszthassa a legmegfelelőbbet. Ezekkel a festészet

kívüli, külsődleges eszközökkel azonban nem tudta megtörni a párhuzamosok hatalmát. A monológok sehogyan sem akartak dialógussá változni.

Munkácsy nem tudott megbirkózni a korszak nyugtalanító kérdéseivel; elnagyolt, föllazult szerkezetű történelmi tablóképeire beszivárogtak a politikai ponyvák torz válaszai. Mindenesetre a magyarországi antiszemita a *Krisztus Pilátus előtt*ben tételeik „művészi ábrázolását” látták. De vajon valóban ott van-e a vásznon az „immanens zsidóellenesség”, vagy ezt is csak az olyan „túlérzékeny zszurnalisták” találták ki, mint amilyen például Mezei Ernő, az *Egyetértés* publicistája is volt?

Miként vélekedik erről maga a Mester? Nem tudjuk. Naplójában erről éppúgy hallgat, mint kisgyermek haláláról, szerelmeiről és kínlásairól. A „zsidókérdés” számára csupán a modellválasztás speciális eseteként jelent meg. Tudjuk, hogy gyakran járt a zsidónegyedben, s ha jellegzetes figurával találkozott, elhívta a műtermébe. „Felséges zsidók vannak itt”, írta feleségének Karlsbadból. Vázlatfüzetei megőrizték a modellek nevét és pontos címét. Ismerünk egy 1880 szeptemberében készült fényképet, amelyen már minden szereplő a helyén van (Jézust Cesare Leonardi alakítja), csak az „anya gyermekével” hiányzik még, őt egy bekötött fejű férfi és egy kaucsukbaba helyettesíti. Később, mikor a *Honfoglaláshoz* keresett motívumokat, akkor is egy fényképessel járta az Alföldet, így gyűjtötte a jellegzetes „ősmagyar”, szláv, török és román „karaktereket”.

Emlékirataiban olvashatunk egy érdekes gyermekkori epizódot, amelyben ugyan csak futólag említi a zsidókat, de a történet jól érzékelteti későbbi magatartását is. Egy Aurél nevű kamaszról szól a részlet, aki mindig a legvadabb tréfákat űzte. „Teljesen hatalmában tartotta fiatalabb öccseit, s amennyire csak lehetett, mindig minket tett ki a veszedelemnek. Egy szép napon piros nyakkendőmnél fogva odacipelt a tizenkét-tizenöt éves keresztény és zsidó gyerekek csatázásához, úgy vonzolt magával, mint a borjút vonszolják a vágóhídra és közben egyre biztatott: Gyere Miska! Verjük meg a zsidókat! Alig értünk a csata színhelyére – a házunk melletti üres térségen volt –, gyorsan kiszabadítottam magam és elszaladtam.”

Az az érzésünk, Munkácsy egész életében a szenvedélyek fölé vert keskeny, hajlékony pallón egyensúlyoz: a mélyben vad indulatok fortyognak, de ő az utolsó pillanatban mindig megretten; s elfordítja a fejét, „elszalad”. A körülötte s a benne

zajló valóságos drámák helyett csupán a pesti újságok illusztrációinak erőszakoltan teátrális szellemét tudja fölidézni. Fölfokozottan él benne az „értékkeremtő művészet” igénye, de ezeket az értékeket csak a kép meséjében tudja megjeleníteni, a századvég képzőművészeti forradalmáról, a gyökeresen megújult szemléletmódról, a fölfrissült formanyelvről, a technikai újításokról egyszerűen nem vesz tudomást.

Munkácsyból nemcsak a korral és önmagával való szembenézés bátorsága hiányzik, de a szakmai megalapozottság és a közlés szenvedélyének szelíd egyensúlya is. Az egymásra torlódó ellentmondások elől a sértődött Mester „enyelgő látványosságokba” menekül, őszinte számvetés helyett „biblikus kosztümöt” ölt. Ismerünk egy 1883-ban készült felvételt, amely valószínűleg a műteremben készült, a *Golgota* díszletei között; ezen a képen magát a Mestert feszítették keresztre. Ügyes, üzleti fogás, afféle levelezőlapokon terjeszthető, nézőcsalogató látványosság? Teátrális gesztus, mint később a *Mozart*-kép bemutatásakor a vászon mögé rejtett énekkar és zenekar, amely a *Requiemet* játszott? Vagy mélyebb értelme is van ennek a keresztre feszítésnek? Vajon miért adta Munkácsy a nagy képnek korábban ezt a címet: *Az én elitéltem?* Milyen bűnökért álltak *ők ketten* a bíróság előtt? És mikor? Csak találgatni tudunk. Mindenesetre, Sedelmeyer megsejthetett valamit ezekből a titkokból, amikor a Mester és Krisztus alakját a magyarországi „passiójáték” idején finoman egymásra csúsztatta. A Gyulai Pál által szerkesztett *Budapesti Szemlében* Pasteiner Gyula így méltatta a képet: „Lionardo da Vinci ha föltámadna és meglátná Munkácsy festményét, elragadtatva felkiáltana: Íme ez az, amit egész életemen át kerestem, kutattam, de nem bírtam megtalálni.” Mi lehet az, amit Rembrandt és Lionardo hiába keresett, s Munkácsy megtalált? Munkácsy Rubens jelmezében, a Mester keresztre feszítve... Miféle farsangi álarcosbál ez? Miért mond – még hozzá a legszenvedélyesebben, s ennek összes következményeivel együtt – mindenki mást, mint amit gondol?

Munkácsy egyre jobban belegabalyodott abba a hálóba, amelyre az első hurkokat Cilike és Sedelmeyer kötötte ugyan, de amelyet végül is önmaga font maga köré. Tragikomikus, hogy vérbeli kolorista létére egész életében eszmék, ideológiák kifejezésére törekedett, de mivel igazából nem tudott mit kezdeni velük, a napilapok karikatúráinak szellemében jelenítette meg őket. Ezért törik meg újra és újra a lendülete: a vázlatok és előtanulmányok még élettelen vibrálnak, de a nagy képeket

már eszmék béklyója nyugözi le. Munkácsy vagy nem ismerte fel tehetségének igazi természetét, vagy ha felismerte, egész életében ez ellen hadakozott. Aki nagyon mélyről indul, igyekszik minden lépését egymáshoz hurkolni, hogy miként a népmesék legkisebb fia a „táltoslétrán”, egyszer csak eljusson a királyi palotába és elnyerje a királykisasszony kezét. Az előrejutást az önigazolás és az önérvényesítés felhajtó ereje segíti, s az önmaga szabta szigorú hierarchia szabályozza. Ezek a lépcsőfokok csak egyfelé járhatók: alulról fölfelé.

Munkácsynak még asztalosinasként először Langi mester parancsára a temető kerítését kellett egy zord téli napon bemázolnia, aztán Szamossy urammal felvidéki kastélyok töredezett képeit restaurálta, majd Budapest és München képzőművészeti életének peremvidékén portrékat, tájképeket és csendéleteket festett. Az első igazi elismerést a *Milton* hozta meg számára, s ezzel együtt rögzült a tragédiafestő – a költőéhez hasonlatos – fennkölt póza is. Erről a Sedelmeyerral közösen megtalált csúcsról azután már soha többé nem volt hajlandó visszalépni. A magyar festészet tragikus csúcsai és ellentmondásai ezek.

Nézzük csak meg Munkácsy képét, pontosabban a Budapesten őrzött, feles méretű, kicsinyített változatot, amelyet a nagy sikerre való tekintettel, Sedelmeyer tanácsára, nem sokkal a nagy kép elkészülte után festett. Ott függ a Magyar Nemzeti Galéria egy félreeső, rosszul világított folyosóján, esztergált fagömbökből és vastag, bojtos végű zsinórokból összeállított korlát zárja el a hozzá vezető utat: mintegy tíz méterre lehet megközelíteni. A százéves történelmi látványosság fáradtnak látszik a körülötte zajló ünnepi forgatagban; a drága parfümök illata, a külföldi turisták ruháinak friss pasztellszínei, s a Várhegy lábánál szendergő város felszivárgó, „lazúros” fényei fölitták a kép maradék életnedveit; a Mester egykori büszkesége, a ragyogó, biblikus vászon, amelyért egykor egész Európa rajongott, most szikkadtanszárazon, fakó egykedvűséggel rejtőzködik a korlát mögötti falon.

Nem sokkal arrébb, egy kicsit jobb megvilágításban, a kortárs festő: Szinyei Merse Pál *Majálisa* látható. Ez a tájkép ma is üdén ragyog, elpusztíthatatlan, magnetikus erővel vonzza tekintetünket. Szinyei fordított utat járt be; 1882-ben, éppen az idő tájt, mikor Munkácsy diadalmenetben hazaérkezik *Krisztusával*, ő a *Majálissal* Bécsbe indul, de a „zsúri olyan rosszindulattal fogadja, hogy csak nagy utánjárással (s

némi ügyeskedéssel: a kép alsó széléhez gyeptéglákat ragaszt, ezzel csekély feltűnést kelt) sikerült a képet elhelyeznie”.

A bécsi kritikusok fanyalognak, a festő vérig sértődik, elhatározza, hogy "teljesen szakít a festéssel, s egészen jernyei gazdaságának fogja szentelni életét". Miközben Párizsban diadalútjukat járják a plein air festők, itthon a *Majális* alkotója mély depresszióba süllyed: „itt én vagyok a barbár, mert nem értenek”, írja önéletrajzában. A mellőzöttség fájdalmát kertészkedéssel, családtörténeti kutatásokkal, képviselői karrierrel igyekszik feledtetni. Később, tíz évi „hallgatás” után újra előveszi a festőállványt, de nem a *Majálissal* megkezdett úton halad tovább: „nekiültem vásznammal *directe* a természetnek, csak ez frissített fel, csak innen nyerhettem új erőt”. Míg Munkácsy a könnyű colpachi hangulatoktól a veretes történelmi tablóképekhez fordul, Szinyei éppen a „szigorúan természet utáni ábrázolásba” kapaszkodik. Mindketten kényszerpályára tértek: Munkácsy az ideologikus, Szinyei a naturalisztikus ábrázolásba merevedett bele.

Munkácsy, akit idejekorán szárnyára kapott a világhír, egész életében a tragédiafestő látványos pózában feszengett, miközben tájképein (talán mert kevesebb bitument használt az alapozáshoz) meg-megcsillannak az igazi festői erények. Nagyon jellemző az a kis epizód, amelyet Malonyay Dezső írt le a már emlegetett jubileumi albumban. „Tájképeivel keveset törődött. Mosolyogva hallgatta, mikor dicsérték és zsörtölődött, ha tájképért zaklatták az amatőrök. 'Hát az is kép?...' Midőn néha, sétáink közben, megálltunk valamelyik párizsi műkereskedő kirakata előtt s lelkesedve dicsértem neki egy-egy tájképet, hogy abban mennyi a hangulat, hogy ott van rajta a festő lelkének a természettel szemben érzett meghatottsága, ő csak kopogtatta a kövezetet az esernyőjével, azzal az ő soha el nem hagyott, nélkülözhetetlen, örökké keresett esernyőjével és dörmogött: Hangulat! Hangulat! Ne beszéljenek nekem! Mi a fene hát az a hangulat, ha egy árva cigánykölyket se tud becsületesen odapingálni a hangulatába? Tessék odaállítani valakit a tengerpartra vagy a bokor alá s amit annak az arca mond, azon lássam, hogy mi a hangulat.” Valóban, Munkácsy tájképein gyakran feltűnik egy-egy apró, magányos figura, de csak néhány portréján érezzük (ilyen például Paál László és Haynald Lajos arcképe), hogy nemcsak egy táj, de az emberi természet mélyrétegeibe is sikerült behatolnia.

Talán nem is Szinyeiből és Munkácsyból hiányzott valami lényeges elem, hanem a korszakból: még nem alakult ki a művészmesterség szolid becsülete, az alkotót óvó-védő, megtartó erő. Munkácsy valószínűleg azért ragaszkodott a történelmi tragédiafestő fennkölt szerepéhez, hogy ebbe kapaszkodva, ereje végső megfeszítésével, a pályán tudjon maradni; Szinyei pedig éppen ilyen kapaszkodók híján sodródott félre. „Nincs kor – írja Babits –, ahol annyi sokat ígérő, derékba tört írói pálya volna, mint a magyar századfordulón.” Ez a megállapítás elsősorban Gárdonyira, az íróra vonatkozik, de Munkácsyra, a festőre is érvényes.

Gárdonyi különben feltűnően vonzódott Munkácsyhoz, egri hálósobájának falán ott lógott a Mester Krisztus-tanulmányának reprodukciója, éjjeliszekrényén pedig Renan Jézus-életrajzát őrizte. Tudjuk, hogy Gárdonyi tervei között is szerepelt egy Renan nyomán írandó Jézus-regény, ez azonban sohasem készült el. És még egy összekötő szál: Gárdonyi ott volt Munkácsy temetésén, amelynek „óriási mozgalma és képes szépsége” oly megrendítően hatott rá, hogy úgy érezte, „ecsettel vagy tollal, de meg kell menteni a gyönyörű témát”; néhány nap múlva elkezdte írni „kosztümös énrégényét”, *A láthatatlan embert*.

Munkácsy és Gárdonyi, a két „látvány-szerző” abban is hasonlít egymásra, hogy életük és művészetük feloldhatatlan ellentmondásait nem tudták vagy nem merték műveikben megjeleníteni, s a nagy bújócska során gyakran öltöttek történelmi kosztümöt. Mindketten szinte kétségbeesett igyekezettel próbálták távortartani maguktól saját életüket; sorsuk a túlhajszolt öngazolás története. Érdekes, hogy ezeket az elformátlanodott („derékba tört”) életműveket újra és újra példaként választotta a nemzet, amikor öngazolásra volt szüksége. Munkácsy küzdelmes élete különösen alkalmas arra, hogy később nemzeti büszkeségünk jelképévé nemesedjen. Párizsi sikerei, amelyeket a franciák csupán kortünetnek tekintettek (az egykor híres, nagy vásznakra néhány év múlva ott már senki sem emlékezett), Magyarországon egyszer s mindenkorra a világhírt jelentették. Itthon ő testesítette meg a népmesék legkisebb fiát, aki száz akadállyal dacolva végül is eljut a kacsalábon forgó palotába. Munkácsy szerepválasztó, öngazoló buzgalma egybeesett a gyarapodó polgár kissé kapkodó, egyensúlyt és biztonságot kereső törekvéseivel. Alakja így vállhatott a magyar festészet számára példává és hagyománnyá. Később, a „túlhajszolt öngazolás”

esztendeiben, az orosz Repinnel együtt éppen őt kiáltották ki az általánosan érvényes esztétikai normák szinte egyedüli letéteményesének.

Munkácsy „enyelgő látványosságai” főként a kompozíciós hibák és egyenetlenségek, s az ezekből következő, kényszerpályákra csúszott megoldások miatt, médiumként működtek: egy adott pillanatban összegyűjtötték és láthatóvá tették a magyar társadalom lappangó feszültségeit. Amikor a Mester 1882 februárjában nagy képével együtt hazaérkezett, a környező országokban „megint éppen szőnyegen volt” a zsidókérdés, nálunk – főként német és osztrák mintára – a parlamentben próbálgatták körműket az antiszemiták. A társadalom kényes egyensúlya megbillent – s ez valóban a bibliai időkre: Jézus pörbe fogásának politikai hátterére emlékeztethet bennünket –, az asszimilálódott, befolyásos zsidó családok és a liberális eszméket valló hatalom között kialakult "modus vivendit" több felől is veszély fenyegette.

Az elkövetkező években a Mesteren egyre inkább elhatalmasodott a kór: a szifilisz fertőzés, amelyet még asztalosinas korában szedett össze, súlyos paralizissé fejlődött. Különböző fürdőkkel és gyógyvizekkel kúrálta magát, nem sok sikerrel. Egyre fokozódó fájdalmait morfiummal kellett csillapítani. „Krisztusi kínok” közepette újabb Passió-jeleneteket festett (*Golgota*: 1884, *Kálvária*: 1885, *Ecce homo*: 1896), de ezek már a teljes leépülés, a szétesés, a „katasztrófa stációi”. 1896-ban a millenniumi ünnepekre a magyar kormány vendégeként érkezett haza, de ekkor már alig volt öntudatánál, sujtásos díszmagyarba öltöztették, s így vett részt a véget nem érő rendezvényeken. Budapestről egyenesen a baden-badeni szanatóriumba vitték, nem is tért többé vissza párizsi műtermébe. Feleségének, aki súlyosbodó betegségében egészen magára hagyta, egy világos percében magyar nyelvű üzenetet küldött: pisztolyt kért. Munkácsyné, mivel nem értette a szöveget, ezt írta a papírra: *dadogás*. 1900. május 1-én hunyt el. Temetése – miként hat évvel korábban Kossuthé is – a Mester vásznára kívánczó, igazi nemzeti szuperprodukciónak volt.